

ORTAZAMAN TÜRK HUKUKİ MÜESSESELERİ

İSLÂM AMME HUKUKUNDAN AYRI BİR TÜRK AMME HUKUKU YOK MUDUR ?

O. Prof. Dr. M. FUAD KÖPRÜLÜ

I. MES'ELENİN BUGÜNKÜ HALİ

§ I. On asırdan fazla bir zamandanberi, Türkler, islâm âlemi dedigimiz dini ve kültürel camia (*communauté*)'nin içinde, onun en mühim unsurlarından biri olarak, bulunuyorlar. XIinci asırda Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra bu âlemin siyasi hegemonyasını ellerinde tutan Türkler'in tarihi, şimdiye kadar, yalnız askeri ve siyasi bakımdan tetkik olduğu için, onların bu husustaki hâkim rôlleri azçok tebarüz etmiş bulunuyor. Fakat, kültür tarihi bakımından, Türkler'in İslâm medeniyeti'nin teşekkülündeki rollerinin mahiyeti daha anlaşılmaş yahut, yeni yeni anlaşılmaşa başlamıştır. Müesseseler tarihi ve bilhassa asıl mevzuumuzu teşkil eden hukukî müesseseler tarihi'ne gelince, bu hususta ortazaman müslüman hukukçularının dar ve şematik nazariyelerinden dışarı çıkılmamış, yâni, Türkler de dahil olmak üzere bütün müslüman kavimlerde müşterek ve — menşeyini dinden aldığı cihetle — değişmez bir islâm hukuku telâkkisinden ileri gidilememiştir. Bu doğmatik telâkki çerçevesinden çıkamayanlar için, islâm hukuku dairesinde fakat ondan ayrı bir ortazaman türk hukuku'ndan bahsetmeğe, türk hukukî vicdanının doğurduğu hukukî müesseselerin mevcudiyetini kabûl etmeğe imkân yoktur. İşte hukukçularımız arasında şu son senelere kadar hâkim olan kanâat, bundan ibaretti.

§ II. İslâm hukuku hakkında tetkikatta bulunan nâdir bâzı garp hukukçuları ve müşteşriklerle, islâm ve türk tarihi üzerinde çalışırken siyasi müesseseler (yâni amme hukuku) hakkında da tetkiklerde bulunmağa mecbur olan bâzı tarihçilerin bu husustaki kanâatleri de, netiyce itibariyle, bundan hemen hemen farksız

gibidir. Türk hukuku hakkında avrupa ilim âleminde yerleşmiş olan bu menfi telâkkiyi, meselâ en yeni bir hukuk ansiklopedisinde türk hukuku maddesini yazmış olan *P. Bisoukides*'in bu hülâsasında açıkca görebiliriz: ona göre Türk milletinin hayatından ve Türk urf ve âdetlerinden doğmuş bir türk hukuku yoktur; islâm kadrosu içinde yaşayan Türkler'in hususi hukuku (*droit privé*), islâm hukukundan ibarettir; amme hukukuna (*droit public*) gelince, bu hususta müellif üç büyük devre ayırıyor: VIII inci asırda XIX ncu asır ortalarına yâni Tanzimat'a kadar gelen birinci devirlerde, İstanbul fethine kadar, Türkler, islâm hukukunun sünni - hanefî mezhebi ahkâmına tabi olmuşlardır; İstanbul'un fethiyle Türkler'in Bizans'tan birtakım amme müesseseleri aldıkları görülür; ve nihayet Kanunî Süleyman devrinde, hayatî zaruretler sebebiyle, dini hukuktan — nazari değilse bile hiç olmazsa fi'li olarak — biraz ayrılmak iycap etmiş, yeni birtakım kanunlar ortaya çıkmıştır ki, bunlar, daha fazla, amme hukuku sâhasındadır. Ancak bu devrede yâni Süleyman'ın te'sisatı devresindedir ki, Osmanlı Türkleri'ne has bir hukuktan bahsedilebilir [1]. İşte *P. Bisoukides*'in, kısmen şahsî düşüncelerinin mahsulü olmakla beraber, daha ziyade, bu mes'ele hakkındaki müşterek kanâatlerin bir ifadesi olarak vardığı netiye, bundan ibarettir.

§ III. Maksadımız burada bu veya şu müellifin yanlışlıklarını düzeltmek veya teferruat mes'elelerinin tenkidine girişmek değildir. Esasen burada *P. Bisoukides*'in makalesinden bahsetmemiz, onun ortazaman türk hukuku hakkındaki müşterek fikirlere tercüman olmasından dolayıdır. Yoksa, daha birçok müsteşrik, hukukçu ve tarihçilerin eserlerinde aynı esasî fikirlere tesadüf ederiz: meselâ Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul fethinden sonra Bizans'ın birçok müesseselerini aynen aldığı, uzun zamanlardanberi birçok garp — hattâ muahhar türk — müellifleri tarafından tekrar edilip durmuştur; bunun gibi, yalnız hususî hukuk sahasında değil amme hukukunda da Türkler'in hiçbir hususiyet göstermiyerek yalnız taklit ve iktibas ile iktifa ettikleri daima iddia edilip durmuştur. İstanbul fethinden sonra Osmanlı müesseselerine Bizans müesseselerininin te'siri iddiasını tetkik için vaktiyle neşretmiş olduğumuz eserde, ilmi tahlillere değil, *préjugé*'lere ve evvelce edinilmiş fikirlere (*idécs préconçues*) istinad eden bu gibi menfi kanâatları

[1] Fritz Stier - Somlo und Alexander Elfter, *Hadwörterbuch der Rechtswissenschaft*, Band VI, Berlin 1928. S, 100

uzun uzun izzah ve tenkit etmiştik [2]. Burada aynı şeyleri tekrarlamayı zait görüyoruz. Ancak, Türkler'in kültür tarihine ait birçok mes'eeler gibi, bu mes'eelerde de garp âlimlerini yanlış ve menfi netiycelere sevkeden başlıca sebepleri kısaca izzahedebiliriz:

A. Türkler hakkındaki menfi telâkkiler. Maalesef birçok ilim adamlarının bile — istemiyerek — esiri oldukları bu préjugé'lere göre, Türkler hertürlü medenî teşkilâtın mahrum ve göçebe an'anelerinden kurtulamamış basit askerlerdir; idari ve siyasi teşkilâtlarını bile başkalarından almışlar, ve mağlûp ettikleri kavimlere mensup ferdler sayesinde bu teşkilâtı tatbik edebilmişlerdir (*Nöl-deke, Hautsma, Rambaud* ve sairlerinin noktazarları). Bu noktadan hareket eden bir tarihçi veya hukukçu için, islâm kültürü dairesinde hususî bir türk hukuku aramaya imkân yoktur [3]. Esasen bütün bu gibi âlimler, Türkler'in daha İslâmiyet dairesine girmeden evvel hususî bir kültür sahibi olduklarını da, tabiatıyla, hatırlarından geçirmemişlerdir [4].

B. Tarihi ve sosyolojik kültürden mahrumiyet. Şimdiye kadar türk hukuku tarihiyle, doğrudan doğruya veya dolayısıyla, az çok uğraşmış olanlar, ya metinlerin filolojik tenkit ve izzahından ileri geçemiyen mahdut görüşlü filologlar, yahut, bilhassa islâm hukuk sisteminin tetkikiyle uğraşan hukukçulardır. Geniş mânasiyle tarihi ve sosyolojik kültürden mahrum olan bu gibi araştırmacılar, ortazaman islâm hukuku çerçevesinde bir türk hukukunun mevcut olup olmadığını aramak için nasıl hareket lâzım geldiğini şüphesiz düşünemezlerdi. Sâhaları itibariyle hiç olmazsa siyasi ve idari müesseselerle (yâni amme hukukiyle) az çok iştigâl etmeleri icap eden tarihçilere gelince, bunlar tarihin daha fazla askerî ve diplomatik hadiseleriyle — diğer tâbir ile *institutionnel* değil *accidentel* vakıalarla — meşgûl olduklarından, içtimâî tarih tetkikatına girişmek için icap eden hazırlıktan, yâni bugünkü geniş mânâsiyle tarihi ve sosyolojik kültürden mahrumdurlar. Ortazaman şark tarihi'ne ait tetkiklerin — meselâ ortazaman garp tarihine ait tetkiklere nisbetle — henüz ne kadar geri bir safhada bulunduğu birkaç yıl evvel çıkan bir eserimde açıkça göstermiş-

[2] M. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*. Türk Hukuk ve İktisat Tarihihi Mecmuası, C. I, 1931.

[3] *Aynı eser*, S. 177-178.

[4] *Aynı eser*, S. 181.

tim [5]. Bu devrin birçok büyük ve esaslı mes'eleleri, halledilmek şöyle dursun, henüz bir problem halinde ortaya konmamıştır. Bütün bu şartlar içinde, garp tarihçi ve hukukçuları arasında «bir türk hukuku mevcut olmadığı» tarzında menfi bir kanâatin ne sebeple yerleşmiş olduğu kolayca anlaşılır.

II. USÛL MES'ELESİ

Ş IV. Ortazaman türk hukukunu tetkik için, umumiyetle hukuk tarihi tetkiklerinde ittibâ edilen usûle ve tarihi — filolojik muhtelif yardımcı disiplinlere müracaat tabiidir. Bu çalışma için sistematik hukuk bilgisi ne kadar zarurî ise, muhtelif mahiyette tarihi kaynakların sağlâm bir tarzda kullanılabilmesi için, filoloji ile beraber tarihin yardımcı ilimleri dediğimiz tâlî şübelerin bilinmesi de o kadar zarurîdir. Bilhassa ortazaman türk tarihi gibi henüz en belli başlı kaynaklarının mahiyet ve kıymeti lâyıkıyla tesbit edilmemiş, büyük bir kısmı henüz yazma halinde kalmış, tenkidli basmalarına başlanmamış, yani *érudition* mesaisi henüz pek geri bulunan bir sâha için bu zaruret büsbütün kendini gösterir. Her tarihi çalışmanın ilk adımı olan *analytique* safha için zarurî olan bu hazırlıklardan sonra, *synthétique* mesai için de, bütün içtimai *institution*'lar tarihini kucaklayan geniş bir tarihi kültür'e ihtiyaç vardır: bu arada, ortazaman'da Türkler'le maddi ve mânevî sıkı münasebetlerde bulunan muhtelif kavimlerin — geniş mânâsiyle — tarihini ve bilhassa hukuki müesseseleri tarihini bilmek büyük bir ehemmiyeti haizdir: kültür tarihinde esasî bir ehemmiyeti olan müteakabil te'sirler mes'elesini anlamak başka suretle kabil olamaz.

Ş V. Maamafih bütün bu bilgiler kuvvetli bir sosyoloji kültürüne yâni hukukî sosyoloji'ye dayanmadıkça, daima eksik kalmıya mahkûmdur. Bir taraftan tarih'e, diğer taraftan hukukî etnografya'ya dayanarak, umumiyetle hukukî müesseselerin mahiyetini ve tekâmülünü izyaha çalışan bu ilim şübesi, sosyolojinin sair şübeleri gibi, henüz başlangıç hâlinde bulunmakla beraber, şimdye kadar elde ettiği netiyeceler, hukuk tarihiyle uğraşanlarca aslâ ihmâl olunamayacak kadar mühimdir. Sair bütün tarihi tetkiklerde olduğu gibi hukuk tarihi tetkiklerinde de, vesiykaların eksik veya mübhem bıraktığı birtakım cihetleri ikmâl etmek, yahut, herhangi

[5] M. Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris 1935, P. 31-32.

bir metnin ifade ettiği müessesenin hakikî mahiyetini anlayabilmek ancak bu sayede kabil olur. Bilhassa ortazaman türk hukukî müesseseleri üzerinde çalışanlar, bu husustaki vesiykaların azlığı ve mübhemliği karşısında, hukukî sosyolojinin yardımına fevkalâde mühtaçtırlar. Hukukî etnografya'ya gelince, ortazaman türk tarihinin hususî tekâmülü netiycesi olarak, bu şübenin, türk hukuku tarihini te'sis bakımından hususî bir ehemmiyeti vardır: mâlûmdur ki Türkler ortazaman esnasında büyük nisbette İslâm dinini kabûl etmekle beraber, birbirlerinden çok uzak sâhalarda ve maddî ve mânevî çok farklı şartlar dairesinde yaşamışlardır; hattâ bâzı uzak sâhalarda, mütecerrit kalmış bâzı küçük Türk şübeleri, son zamanlara kadar, eski paganizm'i ve onunla müterafik müesseseleri, kabiyle ananelerini muhafaza etmişlerdir. Bugüne kadar devam eden bu vaziyet, yâni muhtelif Türk şübeleri arasında içtimaî tekâmülün mühtelif safhalarını temsil edenlerin mevcudiyeti Türk hukukî müesseselerinin tekâmülünü takip hususunda türk etnografyasına çok ehemmiyet vermiştir. Bu sayede, tarihî vesikaların lâyıkile tesbit edemediği herhangi bir hukukî müesseseyi anlamak ve tekâmül safhalarını tâkip etmek kabil olduğu gibi, haricî te'sirler mes'elelerinin tetkikinde de sıkı bir kontrol imkânı elde edilmiş oluyor. Demek oluyor ki türk hukuk tarihini te'sis için, geniş mânâda hukukî etnografya'nın yardımından başka, bilhassa türk hukukî etnografyası'nın *donnée*'lerinden âzamî nisbette istifade imkânı vardır. Bu şartlar içinde, Comparatif metod'u — bâzı sosyologlar gibi mübhem ve şüpheli bir şekilde değil, — tarihçi zihniyetine uygun olarak, yâni muhtelif Türk şübelerinin muhtelif zaman ve mekânlardaki müesseselerini birbiriyle karşılaştırmak için, dar fakat sağlam bir şekilde kullanmak imkeni da kolaylıkla tahakkuk edebilir. Aşağıki mâ'ruzatımızın kolay anlaşılması için, bu araştırmalarda ne gibi «müdir fikirler: *idées directrices*» e tebaiyet ettiğimizi böyle en kısa bir şekilde hülâsayı zarurî gördük.

III. GERİYE BİR BAKIŞ

Ş VI. Türkler'in islâm kültürü çerçevesinde kendilerine has bir amme hukuku yaratıp yaratmadıkları mes'alesinin tetkikine girişmeden evvel, ona tekaddüm eden diğer bir mes'elenin aydınlatılması zaruridir: Türkler İslâmiyeti kabul etmezden evvel, kendilerine has hukukî müesseselere malik degiller miydi? Hukuk tarihini yalnız kanun metinlerinin şerbinden

çıkarmak isteyen bâzı garp müelliflerine göre, Türkler ancak müslüman olduktan sonra hukukî bir kültüre malik olmuşlardır ki, bu da islâm hukukundan başka bir şey değildir. Biraz evvel bu menfi kanâatleri ve bunu doğuran başlıca sebepleri kısaca izah etmiştik [§ III]. En basit bir sosyoloji bilgisiyle mücehhez olan bir kafa bile, iptidai cemiyetlerin dahi kendi bünyeleriyle mütenasip hukukî müesseselere mâlik oldağını bilir. Türkler gibi eski zamanlardanberi büyük siyasi hey'etler kurmuş bir milletin ise, yalnız hususî hukuk değil bilhassa amme hukuku bakımından da kendine has müesseseler vücutte getirmiş olması gayet tabiidir. Sosyolojik *donnée*'lere dayanan bu mantiki istidlâli, tarihi vesikalarla teyit maksadiyle — mevzuumuzun dışına çıkmamak için yalnız ortazaman çerçevesine munhasır kalmak üzere — Türkler'in İslâmiyet'ten evvelki hukukî kültürlerine ve bilhassa amme hukuklarına umumî bir göz atalım:

§ VII. Ortazaman Türkleri'nden bahseden tarihçiler, hemen umumiyetle, Türkler'in göçebe hayatı geçirdiklerini ve ancak İslâmiyet'ten sonra yavaş yavaş yerleşik hayat şekline geçtiklerini bir *mütearife* gibi kabul ederler. Hâlbuki bu devirdeki bütün Türkleri göçebe telâkki etmek tamamıyla yanlıştır: Eftalitler, Bulgarlar Cenubî Uygurlar gibi Türksûbelerinin *sédentaire* olduklarını bütün kaynaklar tasrih eder. Hayat tarzları itibariyle orta zaman'da göçebe veya yarı-göçebe Türk zümreleri de mevcut olmakla beraber, *nomadisme*'i İslâmiyet'ten evvelki Türk cemiyetleri için esasî bir karakter gibi telâkki etmiye imkân yoktur [6]. Maamaf'h, coğrafi şartlar ve iktisadî zaruretlerle sıkı sıkıya alâkalı olan ve birbirinden çok farklı şekilleri bulunan *nomadisme*'in, içtimai tekâmül bakımından, geri bir safha olduğunu ve göçebe kavimlerin maddî ve mânevî yüksek bir kültürden ve hukuk-teşkilâtan mahrum bulduklarını zannetmemelidir [7]. Tarih ve sosyoloji tetkiklerinin bugünkü neticeleri, bu yaşayış tarzında

[6] Eftalitler'in şehirlerde yaşadıkları, Menandre ve Procope'un eserlerinde açıkça söylenir [E. Drouin, *Mémoire sur les Huns Ephtalites*, 1895, P. 9]. Bulgar hakkında İbn Fadlân'ın şehadeti, Uygurlar için ise, tarihi vesikalardan başka şu son otuz kırk senedenberi yapılan kazıların neticeleri zikrolunabilir. Hiong-nu ve Tu-kiü'lerin ekincilikle iştigâl ettikleri ve şehirleri olduğu, o devre ait tarihi kaynaklarda açıkça görülür.

[7] İctimai tekâmül bakımından birbirinden çok farklı göçebelik şekilleri olduğunu unutmamalıdır. Onun bâzı ileri şekillerinin, ekincilikten daha yüksek bir içtimai tekâmül merhalesi olduğu, şu son yıllarda birtakım âlimler tarafından kuvvetle müdafaa olunmaktadır.

da yüksek bir kültür seviyesine irişmek mümkün olduğunu meydana koymuş [8], hattâ, yukarı-ortazaman'da Avrupa'nın yerleşmiş halkının, kültür bakımından, Eurasia'nın göçebe kavimlerinden ne gibi iktibaslarda bulunduğunu göstermiştir [9]. Bilhassa askerî teşkilât, harp âletleri ve tekniği gibi hususlarda faikiyetleri, kendilerine düşman kavimlerin kronikçileri tarafından bile itiraf edilmiş [10] bâzı göçebe Türk zümrelerinin, bu fâti h ve istilâcı atlı göçebelerin, dahili teşkilât yâni idari ve siyasi müesseseler bakımından da ileri bir derecede olmaları gayet tabiidir. Biraz aşağıda, hukuk tarihi bakımından bunun ehemmiyetini tebarüz ettireceğiz. Yalnız burada müphem bir meseleyi aydınlatmak istiyoruz: türlü isimler altındaki Türk şübeleri tarafından yapılmış istiyâlâ hareketlerini hikâye eden avrupa kronikçileri, onların hayat tarzlarını ve kültür seviyelerini, *réalité*'ye tamamiyle aykırı olarak, çok geri bir şekilde göstermiye çalışmışlar [11], hattâ bu sebeple çok defa kendi kendileriyle tenakuz düşmüşlerdir. Aynı hâli, Türklere muhasım çin annalcilerinde aynen gördüğümüz gibi [12], Cengiz istiyâlâsından bahseden muasır islâm ve hristiyan kaynaklarında da müşahade etmekteyiz [13]. Balkanlar'daki maddî mânevi büyük kültürel te'sirleri ciddi Balkan âlimleri tarafından açıkça itiraf edilen

[8] A. Rasovskij [*les Comans et Byzance*, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare Tome IX, 1935, a. 346-354], bunu, Komanlar'dan bahsederken çok iyi tebarüz ettirmektedir. Asırlardanberi Karadeniz şimalindeki geniş bozkırlardan geçen Türk şübeleri hakkında tetkiklerde bulunan âlimler bu hakikati te'yit etmektedirler [meselâ: Bulletin of the international Committee of Historical Sciences, No. 35, 1936, P. 529].

[9] Buna ait en son ve mühim tetkiklerden André-G. Hudricourt'un *De l'origine de l'attelage moderne* adlı mühim mekalesiyle, Marc Bloch'un buna medhâl olarak yazdığı sahifeleri zikredebiliriz [Annales d'Histoire économique et sociale, No. 42, Vol, VIII, 1936 P. 513-522].

[10] Ortazaman kaynaklarının sathî bir tetkiki bile bu hükmü vermeğe kâfidir. A. Rasovskij'nin yukardaki makalesine bakınız.

[11] Yunan, lâtin ve rus kaynakları, birbirini taklid ederek, Hun'lar, Peçenekler, Komanlar hakkında hemen hemen aynı seyleri tekrar ederler. Tarihi hakikate uymayan bu tavsiflerin, Karamzin gibi eski tarihçiler değil Vasilievskij, Uspenski j, Marquart gibi ciddi âlimler tarafından nasıl tenkitsizce kullanıldığını, A. Rosovskij, çok doğru bir görüşle anlatıyor [aynı eser, S. 346-347].

[12] Bunların en sathî bir tetkiki, birçok tenakuz örnekleri gösterebilir.

[13] Nesevi ve İbn-ül-Ethir'in ifadeleriyle, Kragos ve Vartan gibi ermeni kronikçilerinin tavsiflerini bir misâl olarak gösterebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nu [14], hiçbir iz bırakmadan geçen bir göçebe seli gibi tasvir eden birtakım muasır tarihçileri de gördükten sonra [15], mağlup kavimlere mensup ortazaman kronikçilerinin Türkler hakkındaki ifadelerini nasıl büyük bir ihtiyatla kullanmak lâzım geldiğini daha iyi anlayabiliriz.

§ VIII. Yukarı ortazaman'da Asya ve Cenub-Şarkî Avrupa'nın muhtelif sahalarında Tu - kiü, Uygur, Hun, Eftalit, Hazar, Avar, Bulgar v. s. gibi türlü isimler altında gördüğümüz türk devletlerinin hukukî müesseseleri hakkında henüz hiçbir ciddi tetkik yapılmış değildir. Fakat, şimdiye kadar mâlûm kaynaklarda bu hususa dair parça parça tesadüf edilen dağınık ve kifayetsiz malûmat dahi, hunların hiç de iptidai sayılamıyacak bir hukukî tekâmül merhalesinde bulduklarını göstermiye kâfidir. Bâzıları büyük imparatorluklar halinde inkişaf eden bu siyasi uzviyetlerin amme müesseseleri, iyi tanzim edilmiş ve muntazam işler bir mahiyette idi. Daha eski zamanlardanberi teşkilâtçılıkla ve devlet kuruculukla tanınmış olan Türkler'in vücade getirdikleri bu devletin hukukî müesseseleri birbiriyle mukayese edilince, aralarında birçok benzeyişler, hattâ ayniyetler olduğu derhâl görünüyor: amme hukukuna ait birtakım *conception*'lar ve onlarla bağlı bir takım hukukî şekiller, sonra bir takım rütbe (*dignité*) veya me'muriyet (*fonction publique*) isimleri, bâzan asırlarla fasıla ile, birbirlerinden çok uzak sâhalaradaki türk devletlerinde göze çarpıyor. Bundan asırlarca sonra bir takım müslüman türk devletlerinin — islâm hukuk kültürü çerçevesindeki — mümasil müesseselerinde de aynı hukukî telâkkilerin ve şekillerin, aynı idari an'anelerin, aynı unvanların yaşadığını görüyoruz. Küçük fakat çok dikkate lâyık bir iki misâl ile bunu göz önüne koyalım:

§ IX. Hiong nu teşkilâtında on ikisi sağ on ikisi sol olmak üzere yirmi dört büyük me'muriyet vardı; memuriyetlerin böyle *sağ* ve *sol* diye ikiye ayrılışını Tu - kiü'lerde gördüğümüz gibi, sonradan meselâ Oğuzlar'ın ictimai teşkilâtında, Mogollar'da, Hârezm şahlar'da, Memlûkler'de, Ak- Koyunlular'da, Safevîler'de de

[14] J. İvanoff, *La Question macédonienne*, Paris 1920, P. 224; *Revue internationale des études balkaniques*'de bu mes'ele hakkında mühim yazılara tesadüf olunur; bilhassa: P. Skok, *Restes de la langue turquie dans les Balkans*, 1 ère année, P. 247-260.

[15] M. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzi mülahazalar*, P. 284

görüyoruz [16] Macar âlimi *András Alföldi*, Çin serhadlerinden Cenubi Rusye bozkırlarına kadar muhtelif sâhalarda kurulmuş muhtelif türk devletlerinde mevcudiyetini iddia ettiği *Çifte Hükümdar* müessesini de bununla alâkalı bulmaktadır [17]. Onun İslâmiyet'ten evvelki birçok türk devletlerinde varlığını gösterdiği bu hukukî telâkinin devamını, daha asırlarla sonra, müslüman türk devletlerinde de tâkip etmek kabildir [18]. Yine eski Türkler'deki hakimiyet telâkisi'yle bağlı bir âdeti. «hükümdarı bir kilim üzerinde yukarı kaldırarak cülûsunu iylân etmek» şeklindeki merasimi, Milâdi 532 de, o sırada Çin'de hükümlan olan ve türklüklerin hiç şüphe edilmeyen Toba sülâlesinde gördüğümüz gibi, V- VII inci asırlarda Cenubi Mogolistan'ın Tarbagatay mıntıkasındaki Türkler'de ve bunlardan çok sonra Cengiz Çocukları'n'da, Kerman Karahatayları'n'da, Özbekler'de ve daha sonra Kasım hanları ile Kazak-Kırgız hanları'nın cülûs merasimi'nde görüyoruz [19]. Bir rütbe veya me'muriyet ifade eden türk unvanlarını da, aynı suretle, birbirinden çok uzak sâhalarda teşekkül etmiş türk devletlerinde asırlarca fasıla ile müşâşahede etmek kabildir: XI inci asırda müslüman Karahanlılar devleti'nde, XII-XIII üncü asırlarda da Hindistan türk devletleri'nde mevcut olan *yugruş*, unvanını Avarlar' da da görüyoruz; demek oluyor ki bu unvan muhtelif Türk şubeleri arasında daha avarlar'ın Cenub—Şarkî Avrupa'ya muhaceretlerinden evvel mevcuttu ve İslâmiyet'ten sonra da devam etti [20]. Tu-kiü'lerde ve Uygur'lardaki bâzi *protocolaire* unvanlara Karahanlılar, Selçuklar, Artuklar, İlhanlılar gibi muahhar sülâlelerde tesadüf edilmesi de amme hukuku

[16] *Aynı eser*, S. 193-194.

[17] *A kettös kiralysag a nomadoknal*, Göçebelerde ikiz hükümdarlık). Budapest 1933. Değerli âlimin «Hükümdarlık müessesesinin Şimali asya atlı kavimlerinde teşekkülüne ait tetkikler» adlı mühim araştırmalarının ikincisini teşkil eden bu makaledeki bâzi mutalâaların, düşündüklerimize uygun olmadığını kaydedelim. Bunları «Türk'erde Hakimiyet (soveraineté) telâkkisinin tekâmülü» hakkında hazırladığımız bir eserde etrafiyle izzah fırsatını bulacağız.

[18] Bu husustaki tafsiylât o eserededir.

[19] Alföldi András, *Aynı eser*, P. 36 da Toba'lardaki bu âdetten bahsediyor. Sonraki türk devletlerinde bu âdetin devamı hakkında tafsiylât, biraz evvel bahsettiğimiz eserimizdedir.

[20] Fazla tafsiylât için şu makalemize bakınız: *Eski türk Titülature'üne ait nollar 1* (yakında Körösi Csoma - Arcihivum mecmuasında almanca olarak çıkacaktır).

sâhasında eski an'anelerin devamına bir delildir. Hukukî *continuité*'yi gösteren bu gibi daha birçok misâller zikretmek kabilse de, bu küçük tetkikin dar çerçevesinden çıkmamak için onlardan bahsetmiyoruz. Hususî hukuk sahasına gelince, gerçi buna ait tarihî malzeme amme hukukuna ait malzeme ile mukayese edilemeyecek kadar az olmakla beraber, Türkler'in hukukî etnografyasına ait bilgilerin yardımıyla, bu hususta da azçok vazih netiycelere varmak kabil olacaktır ümidindeyiz.

§ X. Ortazaman türk devletlerinin bilhassa amme müesseseleri hakkıddâ verilen bu izzahattan sonra, bir suâl kendiliğinden hatıra gelir: hukuk tarihinin mütearifelerindedir ki *iktibaslar ve taklitler* hususî hukukt'an ziyade amme hukuku'nda daha fazla göze çarpar. Acaba Türkler, daha yukarı-ortazaman'da mütekâmil bir hâlde gördüğümüz hukukî müesseselerini, dahill hayatlarının bir tekâmülü netiycesi olarak mı, yoksa, daha fazla, münasebette buldukları muhtelif kültür dairelerinden iktibas ve taklit suretiyle mi vücade getirmişlerdir? Gerçi herhangi bir iktibas ve taklit imkânı için de muayyen birtakım şartların vücutu lâzımdır; ve birbirleriyle temasta bulunan kavimler, kültür seviyyeleri nekadar yüksek olursa olsun, diğer sâhalarda olduğu gibi hukuk ve bilhassa amme hukuku sâhasında da birbirlerinden daima iktibaslarda bulunmuşlardır; bu itibar ile, ortazaman'da birbirlerinden çok uzak coğrafi muhitlerde, çok farklı maddî ve mânevî şartlar içinde tekâmül eden Türk hukukî müesseselerinin, Türkler'le münasebette bulunan muhtelif kavimlerin mümasil müesseseleriyle karşılıklı te'sir ve aksi te'sirlerde bulunmaları pek tabiidir. Fakat, hertürlü *idée préconçue*'den uzak olan bu ilmî telâkki ile, Türkler'i «hertürlü hukukî kültürden mahrum, ve bütün müesseselerini hariçten almıya mecbur» addeden menfi telâkki arasında ne bariz bir tezat vardır. Türkler'de bulunan bütün mevki ve vazife isimlerinin mutlaka başka kavimlerden alındığını isbat için zoraki etimoloji oyunlarına müracaat eden bâzı âlimler, sırf bu gibi *préjugé*'lerin kurbanı olmuşlardır [21]. Şimdi biz, tamamiyle objektif olarak, mevcudiyetlerini tebarüz ettirdiğimiz ortazaman türk hukukî müesseselerinin ne dereceye kadar dahili bir tekâmül netiycesi veya bir iktibas mahsûlü olduklarını ve bunların Türkler'e komşu kavimler üzerinde bir te'sir bırakıp bırakmadıklarını kısaca araştıralım.

[21] Tafsiylât için bu zikrettiğimiz makaleye bakınız.

§ XI. Yukarı-ortazaman'daki türk devletlerinden meselâ Tu-kiü'lerden bahseden çin annalleri, bunların kendilerine mahsus urf ve âdetleri ve kanunları olduğunu kaydederler. Yunan, lâtin ve islâm kaynaklarında da muhtelif türk şûbelerinden ve devletlerinden bahsedilirken bunu te'yid eden kayıtlara, ve gerek amme hukuku gerek hususî hukuk bakımlarından mühim mâlûmata tesadûf olunur. Bütün bu dağınık malzeme, basit bir annalist göziyle değil, yukarıda kısaca izzahına çalıştığımız usûl ile [§IV-V] tetkik edilince, türk devletçiliğinin hukukî cephesini ve umumî karakterlerini kavrayabilmek kabil olacaktır. Devlet kurmak, amme müesseseleri yaratmak demek olduğuna göre, büyük türk imparatorluklarının kuvvetli teşkilât yâni sağlam hukukî müesseseler vücade getirmiş olması pek tabiidir. Yukarı-ortazaman'ın en muntazam ve sağlam teşkilâta malik bir imparatorluğu olan Sasâniler'in, komşuları olan türk imparatorluklarının idarî ve askerî teşkilâtı hakkında büyük bir takdir besledikleri buna bir delil olarak zikredilebilir [22]. Hakikaten, muayyen kaideler ve formüllere malik bir *chancellerie* sahibi olduğunu bildiğimiz Tu-kiü imparatorluğu'nun bu takdire lâyık olduğu çok açıktır [23] XX inci asırda Şarki Türkistan kazılarında meydana çıkan malzeme arasındaki birtakım hukukî vesiykalar, büyük bir kısmının hangi asırlara ait olduğu — çünkü içlerinde XIV üncü hattâ daha muahhar asırlara ait olanlar da vardır — taayyün edememekle beraber. herhalde oldukça eski hukukî an'anelerin bakiyyesi gibi de telâkki olunabilir [24]. Kezalik, Protobulgarlar'ın yâni Türk Bulgarlar'ın parçalar halinde

[22] *Al-'İkd al-Farid*, C. I, S. 101-106; baska arap kaynaklarında da bunu te'yit eden kayıtlar vardır.

[23] Cha-po-lio Han'ın 584 de Çin imparatoruna yolladığı bir mektubun çince tercemesi mevcuttur ki, P. Pelliot, bnnun, türkçe aslından sadâkatle terceme edildiğini, ziyra yazılış tarzında çin usûllerine muhalif olarak tarihin başta olduğunu ehemmiyetle kaydediyor ve çince transkripsiyondan Han'ın türkçe unvanlarını istidlâl ediyor [*Neuf notes sur des questinos d'Asie Centrale*, P. 209 - 211]. Bu mes'eeler hakkında tafsiylât, yukarda bahsettiğimiz eserde dir.

[24] Bu hukukî uygur vesiykaları başlıca Radloff, Le Coq, Malov taraflarından neşredilmiştir. Bu hususta malûmat için: A. Caferoğlu, *Uygurlarda hukuk ve maliye istihlaları* Türkiyat Mecmuası, C. IV. P. 1-3; bu araştırmadan başka, Heinrich Herrfahrdt'ın *Das Formular der uigurischen Schuldkunden*, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, Band XI. VIII. S. 93-103. Bu sonuncu müellif bu vesiykaları X-XIII ncü asırlara ait saymakta ise de, vesiykalarda bunu gösterecek hiçbir kayıt yoktur. Ancak, XII nci asırdan evvele ircâ edilemiyen bu vesiykalarda, daha eski devirlerin hukukî an'anelerinden bakiyyeler bulunması pek tabiidir. Bu vesiykaları en toplu olarak şu eserde

intikal eden bâzı kanunları [25], hukuk tarihi bakımından da mühim bir vesiyka olan Kök-Türk kitabeleri, bütün bu mahdut ve nadir bakiyyeler, yukarı-ortazaman Türkleri'nin hukukî hayatını ve bilhassâ amme müesseselerini anlamaya yarayan mühim vesiykalarlardır. İşte bütün bu müesseselerin birbiriyle ve aşağı-ortazaman'daki mümâsil türk müesseseleriyle mukayesesi, biraz evvel bâzı misâllerle gösterdiğimiz veçhile [§ IX], bunların herhangi bir taklit ve iktibas eseri olmaktan ziyade Türklerle has bir hukukî hayatın mahsûlleri olduğunu meydana koymaktadır.

§ XII. Bunu te'yid eden en kuvvetli bir delil olarak, Türkler'le komşu yaşamış muhtelif kavimlerin amme hukuku üzerindeki türk nüfuzunu zikredebiliriz. Ruslar'ın, Sırplar'ın, Macarlar'ın siyasî ve hukukî tarihleri hakkında tetkikatta bulunan âlimler, bunu açıkça göstermişlerdir.: Slavlar üzerindeki türk te'siri hakkında *Peisker*'in nazariyesini çok müfrit bulanlar bile, meselâ slav hukukunun mâruf tarihçisi *Karel Kadlec* gibi, Avarlar'dan başlayarak Bulgarlar'ın, Hazarlar'ın Peçenek ve Komanlar'ın Slavlar üzerindeki kültürel ve hukukî te'sirlerini kabûl ediyorlar [26]. *Prof. İorga* Balkanlar'da iki asır hükümrân olan (VI-VIII.) *Avarlar*'ın tâbiyetlerindeki kavimler ve bilhassa Slavlar üzerindeki nüfuzundan bahsettiği gibi [27], bu

bulmak kabildir: W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad 1928. Bu vesiykalar arasında XIVncü asır ortalarına ait birini Rahmeti Arat (Türk tarih, arkeologya ve etnografya Dergisi, Sayı III, 1936, S. 101112) daha doğru olarak neşretmiştir.

[25] Protobulgar hanı Krum'un Kanunları'ndan 5 madde, Bizanslı leksikograf Suidas (X veya XI nci asır) vasıtasıyla intikal etmiştir; tafsiylât için: *Karel Kadlec*, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris, 1933, P. 75.

[26] Aynı eser, P. 20-21. Çek âlimi J. Peisker'in meşhur nazariyesine göre, eski Slavlar devlet kurmak kabiliyetinden mahrumdular. Onlar iptida türk-tatar esareti altında kalmışlardır. K. Kadlec, Slavlar'ın henüz birbirlerinden ayrılmamış oldukları en eski devirler için türk t'sirini kabûl etmemekle beraber, ayrıldıktan sonra, bu te'siri kabûl ediyor; ve en başta Avar nüfuzunu zikrediyor. Varg-Ruslar'daki *Kogan* unvanının Hazarlar'daki *Kagan-Hakan*'dan alındığını, Peisker ve sair slavistlerle beraber W. Barthold de kabûl etmektedir [*Ortaasya türk tarihî hakkında dersler*, 1927, P. 55]. Ekser slavistlerce kabûl edilen bu gibi misâlleri daha çağaltmak kabildir.

[27] N. İorga, *le Caractère commun des institutions du Sud - Est de l'Europe*, Paris 1929, P. 63-69. Slavlar'daki *Bolyar* = *Boyra*, *Ban*, *Zupan* unvanları da Avarlar'dan gelmedir; fakat *Boyar*'ın *Bolad*'dan geldiği hakkında İorga tarafından büyük bir kat'iyetle ileri sürülen iddianın ne tarihi ne de filolojik hiç bir esası yoktur.

devri en iyi bilenlerden *M. Alföldi* de avar müesseselerinin te'sirini tesbit etmektedir [28]. Protobulgarlar'daki bütün Türklerle müşterek birtakım müesseselerin, Balkan Slavları üzerinde müessir olduğu malûmdur Türk amme müesseselerinin Cengiz istiylâsından sonra Rusya'da ve Cenub-Şarki Avrupada'ki mühim te'sirlerinden ise biraz sonra bahsedeceğiz. Macar hukuk tarihçileri, ilk macar krallığının teşekkülünü tetkik ederken, macar devlet *doctrine*'i üzerinde türk hukukunun te'sirini açıkça göstermişlerdir ki [29], Slav hukuku tarihçileri, aynı telâkkileri Protobulgar'larda da bulmaktadırlar [30]. İşte, kısaca işaret ettiğimiz bütün bu vakıalar, yukarı ortazaman'da, köklerini maziden alan kuvvetli türk hukukî müesseselerinin mevcudiyetini, ve bunların sair komşu ve tâbi kavimler üzerindeki tes'irini anlatmağa kâfidir sanırız. Şimdiye kadar hemen tamamıyla ihmâl edilmiş olan türk hukuk tarihi hakkında ciddi tetkiklere başlanılırsa, bu müesseselerin mahiyeti ve icra ettikleri te'sirin derecesi daha sarih olarak anlaşılacaktır. Ancak, daha şimdiden, bu sıraladığımız tarihi şahâdetlere ve yabancı hukuk tarihleri tetkikatından çıkan netiyelere dayanarak kat'iyetle söyleyebiliriz ki, Türkler, İslâmiyet dairesine girdikleri zaman, eski ve kuvvetli bir hukukî kültüre maliktirler.

IV. MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE AMME HUKUKU

§ XIII. Daha yukarı - ortazaman'da kuvvetli amme müesseselerine malik olduklarını gördüğümüz Türkler, İslâmiyeti kâbulden sonra müslüman hukuku esasları üzerinde muhtelif dev-

[28] *Bulletin of the international Committee of historical Sciences*, No, 32, 1936 P. 394. Alföldi'ye göre Avarlar'ın siyasi müesseselerinin inkişafı, Slavlar için büyük bir ehemmiyeti haiz olmuştur.

[29] Joseph Deér, *L'Ancienne Royauté hongroise*, P. Nouvelle Revue de Hongrie, Juillet 1934, P. 138-146) Bu mühim makale, müellifin 1934 de Szeged'de neşrettiği *Heidnisches und Christliche in der altungarischen Manarchie* eserinin güzel bir hulâsasıdır. O, mukayese metodu ile ilk Macar krallığının esasında, Türk kültürü dairesindeki bütün kavimlerde müşterek olan otorite prensipi'ni meydana çıkarmıştır (ayrıca bakınız: *Revue historique*, Tome CLXXVIII, No. 363. 1936, P. 51-52). Bu hususta tafsiylât, yukarda bahsedilen eserimizdedir.

[30] Protobulgarlar'da memleketin hanedan âzası arasında taksim edilmediğini kaydeden K. Kadlec, aksi takdirde bunun bütün türk şubelerinde müşterek bir kaide olan «Hükümdarlık kuvvetinin temerküz ettirilmesi» (*Concentration*) usûlüne mügayir olacağını söyler [*Aynı eser*, S. 64].

letler kurdular. Acaba bunların amme müesseseleri, umumiyetle iddia edildiği gibi, münhasıran İslâm amme hukuku esasları üzerine mi dayanmaktadır? Diğer bir ifade ile, bu türk devletleri, kendilerinden evvelki veya muasırları olan islâm devletlerinin mümâsil müesseselerini sadece taklit ile mi iktifa etmişlerdir? Bu suâlin cevabını verebilmek için iptida islâm hukukî müesseselerinin ve bilhassa islâm amme hukukunun mahiyet ve inkişafına tarihi bakımdan sür'atli bir göz atmak zaruridir.

Fıkıh denilen islâm hukuk sistemi, menşeiini dinden almakla beraber, İslâmiyet'in yayıldığı ve yerleştiği yeni sâhalardaki mahalli hukuk an'anelerinin de te'sirleri altında muhitin ictimai-iktisadî zaruretlerine tetabuk ederek teşekkül etmiştir. Emevîler zamanında başlıyan bu nazari ortodoks sisematizasyon, bilhassa Abbâsîler zamanında, onların sünni mezhebini kuvvetlendirmeyi istihdaf eden siyasi gayeler yaptıkları teşvikler ve onu nazarı sâhadan adli tatbikat sâhasına geçirmeleri sayesinde, tamamlandı. Amme hukuku sâhasında da, fi'li vaziyeti dinî esaslara bağlamak gayretile, ilk *nazarî construction*'lar yine bu zamanda vücade getirildi. Muahhar *compilateur*'lerin tarihi realiteye hiç uymıyan sırf nazari ve sistematik eserlerinden alınarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son gününe kadar memleketimizde hukuk tedrisatının mukaddes esasını teşkil eden *Fıkıh*'ın [31] tarihi teşekkülü, XIX uncu asır sonunda bilhassa *Schnouck-Hurgronje* ve *Goldziher* gibi iki büyük islâmiyatçı tarafından, hiç olmazsa umumî hatlariyle izzah olunmuştur [32]. Onları tâkip eden

[31] Cumhuriyet devrinden evvel, hukuk fakültelerimizle mülkiye mektebinde bu *fıkıh* tedrisatı (Usûl - i fikh, Mecelle, Vasâyâ ve Farâiz, Ahkâm - ı arâzi ve evkaf dersleri) tamamiyle ortazaman zihniyetiyle, dogmatik ve teolojik bir şekilde yapılmış, muahhar sünni - hanefi kompilatörlerin şematik kadrolarından kurtularak daha eski hukuki ve tarihi kaynaklara kadar çıkmak hatıra gelmemiş, islâm hukukunun da - sair bu gibi sistemler gibi - tarihi bir tesekkül olduğu düşünülmemiş, garp'ta buna ait yapılan tetkikler, o devrin en meşhur ve modernist hukuk üstadı sayılanlar arasında bile tamamiyle meçhûl kalmıştır. S a w a P a ş a - *Étude sur la théorie du droit musulman*, IIVol. Paris 1891 - 98) adlı eseri, bu dogmatik, ortodoks zihniyetinbir mahsûlüdür ki, *Goldziher* ve *Schnouck Hurgronje*'nin haklı tenkitlerine ugramıştır, Tahsilleri itibariyle garp hukuk telâkileriyle istinyas etmeleri icap eden daha sonraki hukukcularımızın eserlerinde islâm hukukuna dair ara sıra verilen malûmatın ve ileri surulen fikirlerin, eski teolojik medrese telâkkilerinde dışarıçıkamaması, anlaşlamaz bir garibedir ki, muahhar osmanlı hukukculuğunun iflâsına bundan açık bir misâl olamaz. İşte, memleketimizde bir « milli hukuk mesleği » teessüs edememesinin başlıca âmillerinden biri de budur.

diğer âlimlerin mesaisi sayesinde bu tarihî inkişafın mahiyeti ve bunda müessir olan yabancı hukuk sistemlerinin te'sir dereceleri yavaş yavaş daha iyi anlaşılmağa beraber, tetkiki iycap eden mes'eleler daha çoktur. Amme hukuku sâhasında ise bu tetkikat henüz pek iptidai bir mahiyette bulunuyor. Merhum C. H. Becker'in bâzı parlak tecrübelerinden sonra [33], son zamanlarda A. Mez'in Abbâsiler'in ilk asırlarına, G. Demombynes ve Lévi-Provençal'in Endülüs ve Şimalî Afrika islâm devletleriyle Memlûkler İmparatorluğu'nun amme müesseselerine ait neşrettikleri monografiler [34] ehemmiyetle zikre lâyük olmakla beraber, müesseseler tarihine ait bu cins sağlam travaylar henüz pek azdır [35]. Maamafih bu mahdut tetkiklerden çıkarılabilecek netiyecelerden de haberi olmıyan, ve tarihî realite'yi gösteren tarihî kaynaklara değil, sadece ideâl konstrüksiyonlar ifade eden hukukî metinlere dayanan bâzı müellifler, islâm hukuku'nun, Atlas kıyılarından Çin hudutlarına kadar, bütün müslüman memleketlerinde hâkim ve değişmez bir sistem olduğunu iddia etmektedirler. Bu dar telâkkiye göre, muhtelif islâm devletlerinin amme müesseseleri, aynı esaslar üzerine kurulmuş olmak iycap eder; çünkü bunların *législation* faaliyeti islâmî

[32] Bu hususta umumî mâlûmat ve bibliyografya için *Encyclopédie de l'İslâm'da* Goldziher tarafından yazılan *Fıkh* maddesine bakınız. Bu âlim ve ondan evvel Schnonck - Hurgronje, İslâm hukuku kaynaklarını eski ve sağlam vesikalara istinad ettirdikleri hâlde, Sawa Paşa, XI - XV nci asırlarda tesbit edilmiş an'anelere tabi olmuştur. E. Lambert, Roma hukuku tarihinin kaynakları hakkında bunlarla mukayese edilecek mahiyette araştırmalar mevcut olmadığını iddia etmektedir [*La Fonction du droit civil comparé*, Paris 1903, P. 393 - 396].

[33] Onun iki ciltte toplanan muhtelif yazılarına bakınız.

[34] G. Demombynes, *La Syrié à l'époque des mamelouks*, Paris 1923; *Masâlik el Absâr fi Mamâlik el Amsâr I. l'Afrique, moins l'Égypte*, Paris 1927. Lévi-Provençal *l'Espagne musulmane au Xème siècle, institution et vie sociale*, Paris, 1932.

[35] Muhammed Nâzım'ın *The life and times of Sultan Mahmud of Gazna* adlı eseri, Mahmud devri teşkilâtı hakkında oldukça sağlam mâlûmat verebilir. İshwari Prasad'ın *A History of the Qaravnah Turks in India*, 1936 sında da bu devir amme hukukunu alâkadar eden kısımlar bulunur. Agha Mahdi Husain'in *Le Gouvernemet du Sultanat de Dehli*, Paris 1936 adlı kitabı çok sathîdir. Kimi azçok kıymetli ve büyük bir kısmı kıymetsiz olmak üzere böyle birçok eser zikrolunabilir. Bu mevzulara ait ve daha fazla hukukî mahiyetteki - Avrupa hukuk fakültelerinde yapılmış - bâzı doktora tezleri, her bakımdan çok sathîdir. Mesela [M. Chaygan, *Essai sur l'histoire du droit public musulman*, Paris 1934] adlı tez, bu husustaki en mühim tetkikler bile hiç bilinmeksizin yazılmıştır.

prensiplerle sıkı sıkıya tahdit edilmiştir; gerçi Hanefî mezhebindeki *istihsân* (approbation) ve Mâlikî mezhebindeki *istislâh* prensipleri, devletin lëgislatif otoritesine nazari olarak da azçok bir serbestî temin eder; ve devlet bu prensipe dayanarak, amme menfaati mevzuubahs olduğu zaman, fakihlerin *kıyâs* (analogie mëthodique) ine muhalif harekette bulunabilir; fakat dinî mahiyette yâni tekemmül edemez (imperfectible) bir *lëgislation* için bu serbestinin ne kadar mahdut olacağı meydandadır. İşte, ekser hukukçularda hâkim olan bu *formaliste* telâkkiye göre, islâm amme müesseseleri bütün müslüman devletlerinde, aynı menşe'den çıkmış yâni birbirinden farksız — yahut pek az farklı — olmak ıycab eder ki, bu takdirde müslüman türk devletlerinin amme hukukundaki hususiyetleri aramak mânâsız olur. Yukarıda söylediğimiz vechile [§ II] *Bisoukides*'in İstanbul fethine ve Kanûnî Süleyman zamanına kadar osmanlı amme hukukunda hiç yenilik olmadığını iddia etmesi, işte böyle bir lojik istidlâl mahsülüdür.

§ XIV. Tarihi zihniyetin aslâ kabûl edemeyeceği bu formaliste telâkki, islâm hukukunun tarihi teşekkülü hakkında - hattâ şimdide kadar - elde edilmiş netiyecelerle de hiç bir suretle te'lif edilemez. İslâm hukuku tarihi hakkında yukarıda zikrettiğimiz âlimlerin mesaisi sayesinde biliyoruz ki, menşei *Kitap* ve *Sünnet*'ten - yâni iptidai arap urfiyle Mohammed'in kanun koyucu şahsiyetinden - almakla beraber, bu hukuk, muhtelif yabancı hukuk sistemlerinden müteessir olmuş, ve bilhassa *Jurisprudence*'in yaratıcı faaliyeti islâm hukukundaki tabirile *ıctihâd* - sayesinde, o devirlerin iktisadi ve içtimai zaruretlerini karşılıyan geniş bir sistem hâlini almıştır. Bu sistemi vücade getiren unsurlar içinde *Kitap* ve *Sünnet*'in hissesi *Von Kremer*'in çok zaman evvel söylediği vechile, ancak yüzde birdir. Buna rağmen, nazari sistem olarak, *Fıkıh*, dinî mahiyetin aslâ kaybetmemiştir. Tatbikata gelince, *Schnouck-Hurgroniye* ve *Goldziher* tarihi delillerle gösterdiler ki İslâm'ın ilk patriyarkal devri istisna edilecek olursa, bu nazari ve ideâl sistem hiçbir zaman tam olarak tatbik edilememiş, Emevi ve Abbasî hükümdarları birçok defalar devletçe görülen zaruret karşısında Peygamber'in vaz'ettiği ahkâma mugayir hükümler isdârına mecbur kalmışlardır. Biz bunu teyit için, daha patriyarkal devirde bile, içtimai veya siyasi zaruretler hasıl olduğu zaman meselâ Ömer gibi bir devlet reisinin bile — amme hukukuna ait mes'elelerde — buna mümasil hareket-

lerde bulunduğunu ilâve edelim [36]. Emevî hükümdarları, Ömer II'nin kısa zamanı istisna edilecek olursa, hareketlerini din ahkâmı ile te'lif etmeyi hiç düşünmemişlerdir; ve *fıkh*, onların devrinde aslâ bir *müsbet hukuk* (droit positif) kıymetini alamıyarak daha fazla teolojik bir spekülasyon mahiyetinde kalmıştır. Açıkta açığa teokratik bir ruh ile mücehhez olan Abbâsî devrindedir ki bu nazari hukuk, yavaş yavaş genişliyerek ve muhitin şartlarına tetabuk ederek, resmen «hukukî hayat kaidesi» olarak tanınmıştır. Fakat bu devrede bile, sistematik fikh kitaplarında gördüğümüz bütün ahkâmın fiilen tatbik olunduğu zannına düşmemelidir. İctimai ve iktisadi zaruretler, iki türlü *jurisdiction*'un teşekkülünü iycap etmişti: İslâm hukukunu tatbik ile mükellef ve devletçe mansup kadı'ların *şer'i kazâ* (jurisdiction éceclésiastique ou religieuse) sından başka, yine devletçe mensup selâhiyettar memurların *urfî kazâ* (jurisdiction laïque) sı vardı ki, devletin yüksek otoritesinden çıkıyordu [37]. Ortazaman müslüman devletlerinde biri cismanî diğeri ruhânî mahiyette olan bu *jurisdiction*'ların selâhiyet sâhaları, birbiriyle münasebetleri, bunları tatbika memur teşkilâtların mahiyetleri, muhtelif zaman ve mekânlarda türlü türlü şekiller almıştır ki, burada, müstakil bir tetkik mevzuu olan bu mes'eleden bahsetmeye imkân ve lüzum yoktur. İslâm memleketlerinde XIX uncu asırda — birbirinden farklı âmiller te'siriyle — avrupa hukuku te'siri başlamadan evvel de bu iki cins kazâ'nın birbirinin yanında devam ettiğini görürüz [38].

Ş XV. Makûs fikirlere rağmen, islâm devletlerinin daha ilk asırlardanberi oldukça geniş bir *législation* faaliyeti gösterdikleri,

[36] Müesseselerin mukayeseli tarihi sâhasında XIX ncu [asrın en tanınmış âlimlerinden sayılan Joseph Köhler ile Schnouck-Hurgronje ve Goldziher arasında islâm hukuk sisteminin tekâmül prosesosu hakkında cereyan eden münakaşelerde, bu son iki âlim bu hususiyetleri tebarüz ettirmişlerdi [Goldziher, *Muhammedanisches Recht in Theorie und Wirklichkeit*, Zeitschrift für verg. R. W, P. 405-423, 1889]. Bu münakaşeler hakkında izzahat için, E. Lambert, in yukarıda zikredilen eserine bakınız [P. 378-380]. Hakiatan H. Lamens'in de söylediği gibi, *Fıkh*, mevzuu ideal bir hukuk olan *spéculation* bir ilim, tamamiyle skolastik bir *Construction* haline gelmiştir [*l'İslâm, croyances et institutions*, Paris 1926, P. 103].

[37] E. Lambert, *Aynı eser*, S. 387. - Goldziher'in *Encycl. de l'İslâm*'daki Fıkh maddesi. - A. Mez, *Die Renaissance des İslâm*, 1922, kadılık hakkındaki bahse bakınız

[38] E. Lambert, *Aynı eser*, P. 357-358. - Seyyed Taghî Nasr, *Essai sur l'histoire du droit persan*, Paris 1933, P. 227. - Joseph Karst, *Code géorgien du Roi Vokhtang VI*, Strasbourg 1934, P. 49.

yukarıki izahattan anlaşılıyor. Harici tesirlere daha çok mâruz olan ve devlet iradesinin daha çok istiyimalini icap ettiren amme hukuku sâhasında ise bu faaliyetin daha kuvvetli olması pek tabiidir. Küçük İslâm cemaati (communauté) Emevi sülâlesinin idaresi altında geniş bir imparatorluk şeklinde inkişaf ettikten sonra, bedevi an'anelerinin imparatorluk müesseselerini kuracak bir hukukî kifayet gösteremeyeceği muhakkaktı. Sukutuna kadar *tribal* mahiyetini muhafaza eden bu devlet, merkezi idaresini. Suriye'deki Bizans hukukî an'anelerine göre tanzim etmiş, daha doğrusu, eski idare makinesini ayenen alıp kullanmıştı. Mısır, Mezopotamya, İran gibi eski bir kültüre malik sâahalarda da, İslâm fütuhâtından evvelki müesseseler devam ediyordu. Meselâ vergiler, mahallî idare teşkilâtı, fetihten evvelki gibi idi. [39]. İslâm orduları, hususî karargâhlarında, dahill ve harici emniyeti muhafaza ediyor, ve merkezi idare mümessili vergileri Şam'a göndermekle iktifa eyliyordu. Ancak Abbasî imparatorluğu'nun kuruluşundan sonradır ki, Sasânî an'anelerinin de büyük te'siri altında, İslâm amme müesseselerinin sağlam bir tarzda teşekküle başladığını görüyoruz. Merkezî idare ve vilâyetler teşkilâtı, askerî teşkilât, adli teşkilât malî teşkilât, vücade getiriliyor; amme hizmetlerinin vazife ve salâhiyetleri tesbit olunuyor; hülâsa idare makinesi muntazam bir tarzda kuruluyor. Bağdad sarayı, Sasânî ve Bizans sarayları örnek tutularak, bütün debdebe ve ihtişamıyla, en ince noktalara kadar düşünülmüş teşrifat kaideleriyle, hukukî senbölleriyle teessüs ediyor. İslâm dinî hukukunun — tabii sünni şeklinin — *sistematizasyon*'yle hemzaman olan bu lejislasyon faaliyeti, abbâsî hükümdarlarını, onlara *meşrûiyet* verdirmek — amme müesseselerini hiç olmazsa nazari olarak dinî hukuk ile te'lif etmek — için hukukçuları teşviyke sevk ediyor: *Ebû Yûsuf* Hârûn al-Reşid'in, *El Khassâf* ise El-Mehdi'nin emriyle amme hukukuna dair eserlerini yazıyorlar; ve bu cins eserler yavaş yavaş çoğalıyor. Abbâsî hükümdarlarının bu gayretini tabii görmek icap eder: çünkü onlar kendilerini yalnız bir imparatorluğun cismanî hükümdarı değil, İslâm ümmetinin (*Eglise*) ruhanî reisi, yâni bir *souverain-pontife* addetmektedirler ki, asıl islâm zihniyetine yabancı olan çifte hakimiyet mefhumunun Bizans ve İran müesseselerinden şuursuz bir şekilde alındığını *G. Demombiynes* haklı olarak söy-

[39] Corci Zeydân'ın *Medeniyet-i-islâmiye tarihi*'ne bakınız.

lemektedir [40]. Muahharen *Mâverdi'nin El-Ahkâm-us Sultaniyye* adlı meşhur eserinde sistematiğe edilmiş olan islâm amme hukuku da, o şematik şekli altında, tamamıyla nazari ve ideâl bir *construction*'dan başka bir şey değildir; ve tarihi realite ile âlâkası da, zamanındaki fi'li vaziyeti şer'i esaslarla te'lîfe çalışmasına rağmen, çok azdır [41]. Nitekim *İbn Khaldûn* gibi nazir görüşlü bâzı mütefekkirler, daha asırlarca evvel, bütün bu gibi gayretlere rağmen, birtakım abbâsi müesseselerinin, hukuk nazariyecilerinin göstermek istedikleri gibi dinî menşeden değil, yabancı kültürler'den geldiğini görmüşlerdi [42]. Maamafih, menşei ne olursa olsun, bu büyük imparatorluğun amme müesseseleri mühim bir inkişaf göstermiş, ve ondan ayrılan parçalar üzerinde kurulan muhtelif devletler için de bir iptidaî kadro vazifesi görmüştür. Bundan dolayı, ortazaman müslüman türk devletlerinin amme müesseselerini tetkik ederken, Abbâsîler'in mümâsil müesseselerini daima göz önünde bulundurmamak, aradaki benzeyiş ve ayrılışları tebarüz ettirmek için, bir zaruret tir. Yalnız, bu tetkiki yaparken, abbâsi müesseselerinin tarihi teşekkülünü ve işleyiş tarzını, tarihi usûl ile, realite'de olduğu gibi tesbit etmek ve hukukî menbâların ideâl ve nazari konstruksiyon'larına aldanmamak lâzımgeldiğini aslâ unutmamalıdır.

Ş XVI. İslâm hukuku ve bilhassa amme müesseseleri hakkındaki bu umumî mülâhazalardan sonra, müslüman türk devletlerinin şer'i hukuk haricindeki *législatif* faaliyetleri ve bilhassa, siyasi ve idari müesseselerini kurarken

[40] Gaudfroy - Demombynes, *les Institutions musulmanes*, Paris 1921, P. 166

[41] (M. 1058) de Mâverdi, İslâm Ümmetini, siyasi bakımdan da bir vahdet gibi talâkki ederek bu ideâl devletin idare çarhlarını, faaliyet tarzını, varidat ve masârifinin tahsil ve sırf şekillerini izzâha çalışmaktadır. Hâlbuki o sırada, islâm âlemi muhtelif devletlere ayrılmış, ve daha asırlardanberi Siyasi bir vahdet olmaktan çıkmıştı. Onun yalnız siyasi hukuk ve idare hukuku değil, ceza hukuku, ve ticaret hukuku hakkındaki fikirleri de realite ile aslâ tetabuk etmiyordu [H. Lammen's, *Islâm, croyances et institutions*, P. 103]. XI nci asırda fi'len hâkim olan islâm amme hukukunu, Mâverdi'nin bu nazari ve ideâl sistemiyle anlamağa ve izzaha çalışmak, tarihi zihniyetle taban tabana zıd bir hareket olur. Bu devirdeki İslâm devletlerinin diğer devletlerle ve tebalariyle münasebetlerini tanzim eden müsbet hukuk kaidelerini doğrudan doğruya tarihi vesiykalardan çıkarmak lâzımdır. Mâverdi'nin bu nazari ve ideâl sistemi, dinî prensiplere dayandığı cihetle, o devir ve daha sonraki devirler *legislateur*'leri için sadece manevî bir nüfuza malikdi.

[42] İbn Khaldûn, *Mukaddeme*, nrbca metin, C. I, S. 208

Müslümanlıktan evelki hukukî an'anelerden ne dereceye kadar müteessir olduklarını en umumî hatlariyle araştırabiliriz. Abbâsîler'in ilk devirlerinde imparatorluğun en yüksek mevkilerine yükselen bâzı türk şeflerinin ve daha sonra türk emir-ul-ümerâ'larının, şer'î hukuktan ziyade devletin hâkim otoritesinden doğan lâyik hukuk'a kıymet verdiklerini gösteren bâzı deliller vardır: Mısır'da Tulunlar sülâlesinin müessisi olan Ahmed bin Tulun zamanında, cismanî mahkemeler, ikame edilen dâvâları o kadar âdilâne hallederdi ki, kadı'ya hiç kimse müracaat etmezdi; bu suretle Mısır'a yedi sene kadı tâyin olunmamıştı [43]. Bunu, türk devlet adamlarının psikolojik bir hususiyeti addedebiliriz. Bu iytibar ile mânâlı olmakla beraber ferdi mahiyette kalan bu hâdiseleri bir tarrfa bırakarak, İslâm imparatorluğu'nun şark sâhalarında kurulan devletlerin müesseselerindeki türk te'sirlerini en umumî bir şekilde ve hiç tafsilâta girişmeksiz gözden geçirelim.

Eski türk idare an'anelerinin te'sirlerini, iptida *Sâmânîler*'de ve bilhassa onların ordu teşkiylâtında görmekteyiz; lâkin bu da son hükümdarlar zamanında yâni orduda türk unsurunun ehemmiyeti arttıktan sonra olmuştur [44]. İslâm fütuhâtından evvel asırlarca Kök Türk hakimiyeti altında kalan Mâverâün-Nehr'de, onların idarî an'anelerinden birtakım bakiyeler kalması tabii olmakla beraber, Sâmânî teşkilâtında bu izlere pek tesadüf olunmıyor. Sâmânîler'in kısmen Tahiri ve Saffâri-ler vasıtasıyla ve kısmen de doğrudan doğruya Abbâsî teşkiylâtını iktibas ve taklit etmeleri bu hususta müessir olmuştur. *Gazneliler*'e gelince, iptida Sâmânîlere tabi bir devlet olarak kurulmakla beraber, vaktiyle asırlarca Eftalit İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında kalmış kesif türk unsurlarıyla meskün sâhaları da kendisine ilhak suretiyle inkişaf eden bu İmparatorluk'ta, türk hükümet an'anelerinin te'sirlerini daha kuvvetli olarak görmek mümkündür. Gerçi, mutaassıp bir sünnilik siyaseti tâkip eden ve Bağdad şarayile çok samimî münasebetlerde bulunan bu devlet, amme müesseselerini Abbâsî - Sâmânî modeline göre, tanzim etmekle beraber, ordu teşkiylâtında, rütbe ve me'muriyet adlarında, bilhassa kendisine türk kabileleriyle olan hukukî münasebetlerinde, Kök-Türk ve Eftalit hukukî an'anelerinden de müteessir olmuştur.

[43] A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, 1922, Kadılar hakkındaki kısım.

[44] M. Fuad Köprülü, *Türkiye tarihi*, 1922, S. 86

O devre ait arap ve fars diliyle yazılmış menbâlarda, ekseriyetle arapça ve farsçaya mütercem şekiller altında bile, eski türk *Titulature*'ünün bakiyelerini görmek kabildir; bu menbâların, şimdiye kadar hiç düşünülmemiş olan bu bakımdan sıkı bir tetkiki, bu hususda, tam olmamakla beraber az çok müspet netiyeler verebilir [45]. Gaznevî hükümdarlarının, islâm siyasetlere rağmen, devlet otoritesini ve *législatif* kuvvetlerini daima kullandıkları, malî siyasetlerinde *fıkh*'ın tahdidî hükümlerine hiç aldırılmıyarak urfi tekâlif koydukları, kadıların *dinî jurisdiction*'u haicinde devlet organlarının *urfi jurisdiction*'larının mevcudiyeti, türk kabileleri arasında şer'i değil urfi hukukun hâkim olduğu, hülâsa, nazari islam hukukunun hiç bir suretle tecviz edemeyeceği birçok şeylerin Gaznevî imparatorluğu'nda kuvvetle yaşadığı muhakkaktır [46].

Ş XVII. Eski Türk hükümet an'anelerinin te'sirini, en açık ve kuvvetli şekilde, *Karahanlılar* devletinin amme müesseselerinde görmek kabildir. İlk kuruluş safhaları hakkında tarihi kaynakların hiçbir sarîh mâlûmat vermedikleri bu devlet, doğrudan doğruya Kök-Türk ve Uygur siyasi ve idari an'anelerini devam ettiren bir teşekküldür ki, muahharen hükümdarın ve tebeasının islâm dinini kabul etmeleri üzerine, yavaş yavaş amme müesseselerini de İslam prensiplerine uydurmaya ve bir islâmî devlet mahiyetini almaya çalışmıştır. Karahanlılar devletinin amme müesseselerine ait elimizde bulunan vesikalar, ancak XI inci asrın son yarısına yâni bu devletin Mâverâ-ün Nehr'i zaptettikten ve en şarkî sâhalarına kadar kuvvetli bir islâm te'siri altında kaldıktan sonraki devresine aittir [47]. Fakat buna rağmen, amme hukukuna ait bir takım esasî prensiplerde, s a r a y t e ş k i l â t i'nda,

[45] Birkaç misâl: Gaznevilere ait farisî metinlerde bir takım me'muriyet isimlerinin başında geçen farsca *Buzurg* kelimesi, Türk unvanlarında çok geçen *ulug* tâbirinin karşılığıdır; yine farsca *Sipehsâlâr*, türkece *Sü - başı* mukabildir; Eftalitler'deki *Tigin* gibi eski türk unvanları bunlarda da vardır. Bu devre âit tarihi kaynaklarla edebî eserlerin sıkı bir tetkiki daha bu gibi birçok misâller verebilir.

[46] Sonraki islâm müelliflerinin «ideâl bir meslûman hükümdarı» gibi gösterdikleri ve şeriate riyâsetkârlığı hakkında türlü efsaneler rivayet ettikleri Sultan Mahmud, şüphesiz büyük bir devlet adamı ve bir *législateur* idi; vergi vaz'ı ve tahsili hususunda tamamiyle urfi hareket ettiği gibi, devlet otoritesini aslâ dinî kâidelerle tahdid ettirmiyor, dinî, sâdece, emperyalist siyasetine bir vasıta olarak kullanıyordu. Gaznevî tarihinde buna ait bir çok misaller vardır. Devletin resmi kronikçileri olmakla beraber Utbi ve Bayhaki bu gibi şeyleri yazmakta bir mahzûr görmemişlerdir.

[47] Bu devre âtiyen en mühim iki menba, *Kutađgu - Bilig* ile *Divan - 1*

orduda ve idare'de, vergiler'de, rütbe ve me'muriyet isimlerinde, adli mekanizma'da, bâzı hukukî senbol-ler'de, hülâsa hukukî hayatın bütün tezahürlerinde Kök-Türk ve Uygur devletlerinden kalmış hukukî müesseseler'in — kısmen muahhar devirlerde islâm dini te'siri altında bâzı tahav-vüllere uğramakla beraber — devam edüp gittiğini görüyoruz [48]. *Dinî jurisdiction* haricinde, devletin *urfî jurisdiction*'u bunlarda da mevcuttu. XI inci asırda bu devletin — Tiyenşan dağlarının ötesindeki — şarkî kısımlarında bulunan iktisadi-kültürel büyük merkezlerinde İslâm dininin kuvvetle yerleşmiş olduğu, buralardaki medreselerin büyük faaliytle İslâm kültürünü yaymaya çalıştığı malûmdür; Fakat buna rağmen, kuvvetli köklere malik olan eski amme müesseselerinin — hiç olmazsa büyük bir kısmının— yeni din tarafından birdenbire sökülüp atılmadığı, ve onların ancak dahili bir tekâmül neticesinde yavaş yavaş islâmî nazariyelerle te'lif edilebildiği göze çarpmaktadır. Karahanlılar'ın Semerkand'i payitaht edinen Garp Şûbesi'nde, coğrafi şartların doğurduğu kültürel münasebetler, islâm hukukunun burada daha çabuk ve kuvvetli bir te'sirini intaç etmiştir; fakat Kaşgar ve Balasağın'daki Şark Şûbesi'nde, bu islâmî te'sir, şüphesiz daha tedrici olmuştur ki, yine bunu da coğrafi şartların kültürel netiyce-leriyle izzah edebiliriz. İslâmiyeti kabûl etmemiş Şarkî-Asya kavimlerine karşı İslâm âleminin şark hudutlarını müdafaa eden Şarkî Karahanlılar'da, dinî hislerin çok samimi, çok canlı

- *Lüjât-üt Türkdür* ki, her ikisi de XI inci asrın ikinci yarısında yazılmıştır; ve her ikisinde de kuvvetli islâm te'siri göze çarpar. Sâdece bir malzeme kitabı olan birinci eser için bu bir kusur teşkil etmez; fakat, sırf ideolojik bir eser olan *Kutadgu-Bilig*'i o devrin - ve hattâ İslâm'dan evelki devirlerin (?) hukukî telâkkilerini gösteren bir kaynak gibi mütalâa edenler tamamiyle yanılmaktadırlar: bir İbn Sina şakirdi tarafından Aristot felsefesine göre yazılmış olan bu eserde Türklere has ahlâki ve hukukî telâkkiler çok azdır: orada kadın hakkındaki telâkkinin asıl türk telâkkisine ne kadar zid olduğunu vaktiyle göstermişim [*Türk edebiyatı tarihi*. 1928, S. 197]. Bu eserden, yalnız, rütbe ve memuriyet isimleri ile o devir *Kaşgar* türk cemiye-tinin içtimai tekâmül derecesini yâni muhtelif içtimai tabakaları anlamak bakımından, büyük mikyasda istifade olunabilir. Yoksa bu ideolojik edebî eserden o devir Türklerine hâs hukukî talâkiler çıkarmağa çalışmak, eserin hakiki mahiyetini anlamamak demektir, ve tarihi zihniyete tamamilen mugayirdir.

[48] Buna ait misâller o kadar çok ve o kadar bârızdır ki, burada onlardan bahse lüzum görmüyoruz. Karahanlılar devri türk müesseseleri hakkında hazırladığımız bir tetkikte bütün bu mes'eleler tahlili bir surette izzah edilmiştir.

ve kuvvetli olduğu malûmdur; fakat buna rağmen, islâmî bir cilâ altında, eski hukukî an'anelerin devam edip gitmesi de pek tabiidir. İşte bundan dolayı bu devir, bu *transition* devri, ortazaman türk hukuku tarihinin her bakımdan çok mühim bir safhasını teşkil eder.

Ş XVIII. Maamafih Türk müesseseleri tarihi'nin en mühim devri, bu müesseselerin islam kültürü dairesindeki kavimler üzerinde bâriz te'sirler bırakması bakımından da, şüphesiz, *Büyük Selçuk İmparatorluğu* devridir. Karahanlılar, coğrafi mevkilerinin de tesiriyle, ortazaman şark tarihinde siyasiğ bakımdan büyük bir röl oynayamadıkları gibi, türk hükümet an'anelerini başka müslüman kavimlere vermek hususunda da pek müessir olmamışlardı. Hâlbuki, Abbâsi halifelerini maddî hakimiyetleri altına aldıktan sonra, Mısır ve Suriye gibi *şii Fa-timî* halifelerinin nüfuz sahaları ve Şimalî Afrika müstesna olmak üzere, Yakın-Şark islâm dünyasının hegemonyasını ele geçirmiş olan Selçuk İmparatorluğu, siyasi te'siriyle mütenasip olarak, hukukî kültür bakımından da geniş ve devamlı bir nüfuz icrasına muvaffak oldu. XI inci asır sonlarında muntazam bir hükümet cihazına, idarî ve malî mütekemmil teşkilâta, ve muntazam bir askerî kuvvete malik olarak gördüğümüz bu büyük imparatorluğun hukukî enstitüyonlarını, menşe'lerinden başlayarak muhtelif tekâmül safhalarında — yâni imparatorluğun merkezi nüfuzu mahvolduktan sonra ona vâris olan muhtelif devletlerde nasıl devam ettiklerini — takip edecek olursak, bunu oldukça açık olarak görebiliriz. Bu muğlak mes'eleler hakkında şimdiden kat'î hükümler kabil olmamakla beraber, selçuk müesseselerinin muhtelif hukukî menşe'lerden geldiği muhakkaktır: Gazneviler teşkilâtı vasıtasıyla intikal eden Abbâsi-Sâmânî an'aneleri, Gazneviler ve Karahanlılar'dan intikal eden Eftalit, Kök-Türk ve Uygur an'aneleri, ve nihayet imparatorluğun asıl kurucusu olan *Oğuzlar*'ın kabile an'aneleri; İşte bütün bu muhtelif hukukî unsurların birbiriyle karışmasıdır ki, selçuk müesseseleri dediğimiz *complexus*'u vücade getirmiştir. Bu müesseselerden her hangi birinin menşe'inde nasıl bir unsurun daha hakim bulunduğu ve muahhar tekâmül safhalarında — şu veya bu şartlar altında — daha başka ne gibi unsurların müessir olduğu, ancak uzun tahlil ve mukayeseler netiycesinde tespit olunabilir; fakat şimdiden söyleyebiliriz ki, Selçuk İmparatorluğu'nun ilk devirlerinde türk hususiyetleri pek bariz-

dir: hâkimiyet telâkkisi'nde [49] ve senbôllerinde [50], hükümdarlar tarafından verilmesi mütad umûmî ziyafetler gibi dinî menşe'den gelip hukukî bir mahiyet almış bâzî âdetlerde [51], rütbe ve me'muriyet isimleri'nde. askeri teşkilât'ta Karahanlılar'da gördüğümüz hükûmet an'aneleriyle, *tribal* mahiyette Oğuz an'aneleri çok açık görünür: *yabgu, inal, inanç, kutlug, tekin, sübaşı*, gibi eski türk unvanları, gerek bunlarda gerek Selçuk an'anesini devam ettiren muahhar türk devletlerinde daima mevcuttur [52]. Abbâsiler'deki *İnşâ divânı*'nın Selçuklar'da ve bu imparatorluğun varislerinde — Oğuz an'anesi te'siriyle — *Tuğra divânı*'na tahavvül ettiğini daha *Makvzî* bile tespit etmişti [53]. kezalik, daha ilk zamanlardan beri İslâm devletlerinde gördüğümüz *iktâ* meselesinde Selçuk İmparatorluğu'nun koyduğu yeni esasların ehemmiyeti vaktiyle C. H. Becker tarafından parlak bir şekilde meydana çıkarılmıştı [54].

[49] Selçuklar'da hâkimiyet telâkkisinin daha Tuğrul Bey zamanında geçirdiği sür'atli tekâmül, birdenbire kurulan devletin çok çabuk bir imparatorluk haline geçmesinden ileri gelmiştir. Türlü bakımlardan büyük bir ehemmiyeti olan bu mes'eale, *Türkler'de hâkimiyet telâkkisinin tekâmülü* hakkındaki eserimizdedir.

[50] Şimdiye kadar ne tarihi, ne de hukukî bakımlardan tetkik edilmeyen bu hukukî senbôller mes'elesinin, hukuk tarihi bakımından büyük bir ehemmiyeti vardır. Selçuklar'da gördüğümüz hâkimiyet senbôllerinin büyük bir kısmı, İslâmiyet'tenevelki Türk devletlerinde mevcuttur; diğer bir kısım senbôller ise, müslüman devletlerinden geçmedir. Yukarda bahsedilen eserimizde bu hususta çok uzun ve mukayeseli izzahat vardır. Yalnız, Oğuz an'anesinden gelen senbôllerin, başlangıçta pek bariz olduğunu söyleyelim: Tuğrul Bey namına basılan sikkelerde *Ok ve yay* resmi bulunduğu gibi [A. Tevhid, *Meskûkât - ı kadime - i islâmiye*, Kataloğu, S. 58-59], yine Tuğrul'un tevkî yâni tuğrasının bir *çomak* şeklinde olduğunu Râvendî söyler [*The Râhat - us - Sudûr, GMS*, 1921. P. 98]. Bizans İmparatoru, Selçuk ordusuna esir olan büyük bir emirini Tuğrul'un serbet bırakmasına mukabele olarak Bizans'taki eski camii tâmir ettirdiği zaman, mihrabına bir ok ve yay resmi koydurduğunu biliyoruz ki [*İbn - al - Ethir*, Vol. X, 455] bunun da Tuğrul'un alâmeti mahsusası olduğu tabiidir.

[51] Selçuklar'daki bu âdetin İslâmiyet'ten evvelki muhtelif Türk devletlerinde ve Karahanlılar'da da mevcut olduğunu söyleyelim. Bu hususta tafsilât ve başka kavimlerdeki mümasil müesseseler mukayeseler, zikredilen eserimizdedir.

[52] O devirlere ait kaynakların sathî bir tetkiki bile bunu kat'i olarak göstermeğe kâfidir. Şimdiye kadar Selçuklar'da mevcudiyetini bilmediğimiz *Uygurlar*'da ve *Karahanlılar*'da mevcut — *İlek* unvanının Selçuklar'da da kullanıldığını, muasır ermeni kroniklerine - şimdiye kadar izzah edilememiş olan *Alpıhlag* adını izzah ederek-meydana koymuştum [*Belleten*, No. 1, 1937, 308]

[53] Makriğziğ, *Kitâb al - Khitat*, Mısır basması, C. II. P. 226.

[54] C. H. Becker, *Steueapacht und Lehnwesen*, Der İslam, 1914, V. 82 92.

Selçuk İmparatorluğu'nun muhtelif şubelerinde, onlara vâris olan *Atabeyler*'de, *Hârzemşahlar* İmparatorluğu'nda, *Eyyûbîler*'de, Mısır - Suriye *Memlûk İmparatorluğu*'nda, *Artuklar*, *Danışmendîler* ve *Anadolu Selçukları*'nda, hattâ XII nci asrın ikinci yarısında Bağdad'daki Abbâsî devleti teşkilâtında, Büyük Selçuklar'daki amme müesseselerinin devamını görmemk imkânsızdır [55]. Hiçbir zaman Selçuk hakimiyeti altında kalmıyan *Hindistan* türk devletleri'nde Selçuklar'dan bilvasıta intikal eden hukukî te'sirler bulunduğu gibi, *Şimalî-Afrika* islâm devletlerinde de Selçuklar'dan yine bilvasıta intikal etmiş — meselâ *nöbet* çalınması, hükümdarların başlarında tutulan *şemsiye* gibi — hakimiyet senbölleri'ne tesadüf olunmaktadır [56]. Bütün bu izahatlardan anlaşılıyor ki, geniş ve kuvvetli nüfuzu muahhar asırlardaki siyasi teşekküller üzerinde de devam eden Selçuk müesseseleri'nde türk amme hukukunun hissesi büyüktür. Oğuz kabilelerini böyle bir imparatorluk kuracak hukukî kabiliyetlerden mahrum addedikleri için, bütün bu teşkilâtı iranlı vezir Nizâm-ül-Mülk ile arkadaşlarının dahi-yane idarelerine isnad eden *Th. Houtsma* gibi birtakım müsteşrikler, Selçuk teşkilâtının bu hususiyetlerinden tamamıyla gafil kalmışlardır [57]. Gerçi Melikşah'dan itibaren selçuk hükümdarlarının meselâ Tuğrul ve Alp Arslan zamanlarındaki gibi eski oğuz âdetlerine öyle çok riayetkâr olmadıklarını [58], askeri

[55] Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri mes'alesini tetkik ederken, birtakım amme müesseselerinde büyük Selçuk İmparatorluğu'ndan kalan hukukî an'anelerin sonraki Türk devletlerinde nasıl devam ettiğini göstermiştim. Orada tetkik edilmemiş olan sair birtakım müesseselerde de bu devamı müşahede etmek kabildir.

[56] Aynı eser, S. 184. Tafsilat *Türklerde hâkimiyet telâkkiğisinin tekâmülü*'ndedir.

[57] *The Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, Vol. II, 1889, P. VII - VIII. Müsteşrik olmadıkları cihetle, bu gibi mes'elelerde ister istemez onların fikirlerine tâbi olan bütün garp tarihçileri, umumiyetle bu fikir dedirler. Onları bu hususta yanlış hükümlere sevkeden sebepler kolayca anlaşılıyor. Fakat W. Barthold gibi bu devre ait kaynakları iyi bilen bir âlimin, «Selçuk devletini kuran Oğuzlar'ın devlet teşkilâtı esaslarına malik olmadıklarını» söylemekle beraber «bunların en kuvvetli ve devamlı devletler kurmalarını» garip bulması anlaşılmasız bir muammâ'dır [*Ortaasya türk tarihi hakkında dersler*, 1927, S. 92]. Yine aynı müellifin [*Türkmenistan* (rusca), Leningrad, 1928] adlı eserde *Türkmen tarihi* hakkındaki makalesinde de aynı mütaleaya tesadüf olunuyor]

[58] M. Fuad Köprülü, *Türkiye tarihi*, S. 173 - 176. Alp Arslan'ın Malazgird meydan muharebesine başlamadan evvel beyazlar giyinmesi ve atının

ve siyasî kudreti şahsında temsil eden bir türk şefi'nden ziyade şark saraylarının karışık ve debdebeli saray protokolları içinde kaybolmuş sasâni-bizans tipinde bir islâm imparatoru mahiyeti aldıklarını, ve bununla hemahenk olarak amme müesseselerinin de tedricen daha islâmî bir renk altında kaldığını görüyoruz. Fakat bütün bu değişmelere rağmen, gerek Selçuk İmparatorluğu'nda gerek vârislerinde, yukarıda bahsettiğimiz türk hukukî an'aneleri daima mevcudiyetini göstermiş, hattâ *Gürcüler*, *Ermeniler*, *Bizanslılar* gibi komşu veya tâbi devletlerin müesseseleri üzerinde bile azçok te'sir etmekten geri kalmamıştır [59]. Selçuk müesseselerinde, ilk bakışta islâmî yahut iranî bir menşe'den gelmiş zannolunan birçok şeylerin, eski türk dinî-hukukî telâkkilerine bağlı olduğu, sıkı bir tahlil ve mukayese neticesinde meydana çıkıyor.

Bütün müslüman türk devletlerinde olduğu gibi Selçuk İmparatorluğu'nda da devletin *législation* faaliyeti daha ziyade amme hukuku sâhasında tecelliğ etmektedir. Medeni hukuk sâhasında, hükümetin nasbettiği sünnî mezhebindeki kadıların şeriat ahkâmına göre verdikleri hükümler müteber idi. Maamafih

kuyruğunu bağlaması, eski şâmânî an'anelerinin devamını kat'iyetle göstermektedir. Bu gibi an'aneler, Selçuk saraylarında yavaş yavaş azalıp ehemmiyetini kaybetmekle beraber, hiçbir zaman büsbütün ortadan kalkmış değildir. Gerek Nizâm - Mülk'ün *Siyaset - nâme*'sinde, gerek sair tarihî kaynaklarda - malzemenin bütün kifayetsizliğine rağmen - bunu görmek kabildir: Tahta çıkan hükümdarların yeni ad almaları gibi Tu - kiü ve Uygur'lardaki eski bir an'ane. herhangi bir sebeple öldürülen hanedana mensup prenslerin kanlarının akıtılmıyarak ok kirşile boğulmaları gibi paganizm bakıyeleri, yalnız Selçuk hükümdarlarında değil, sonraki Türk devletlerinde de daima görülür: İlk Selçuk reisleri, daha bu devlet kurulmadan evvel, kendilerinc tâbi Oğuz kabiyelerini toplamak için onlara birer *ok* gönderirdi [Râvendi, *Râhat - us - Sudûr*, S. 89], Bundan iki asır sonra yâni XII inci asırda Artuk prensi Davud'un birçok türkmen kabiyeleri üzerinde büyük bir nüfuzu olduğunu, lüzumunda onları davet için *ok* gönderdiğini ve bu emre büyük bir sevinçle itaat olundugunu görüyoruz [Recueil des Historiens des Croisades, *Historiens orientaux*, Vol, II, P. 70]. Maamafih, asırlarca devam eden bu an'enenin yalnız Oğuzlara ve Oğuz devletlerine münhasır kalmayıp Karahanlılar'da da mevcut çok eski bir türk âdeti olduğunu ilâve edelim [*Mecma-ül-Ansâb*'da galiba Bahakiğ'den naklen mevcut bir kayda göre: *Mecelle-iMihir*, Vol. III, No. 8, P. 798].

[59] Iznık İmparatorluğu'nda ve Gürcüler'de, Selçuklar ve vârislerindeki *Atabey* mansıbının bulunduğunu bir misâl olarak söyleyelim [M. Saint - Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Teme II, 1819, P. 251]. Iznık İmparatorluğu'ndaki ilk lala yâni *atabey*, galiba hristiyan bir türktü ve bey unvanını da taşıyordu.

Melikşah, şüphesiz Nizâm-ül-Mülk'ün teşvikiyle, büyük hukukculardan mürekkep bir heyet topladı; ve medenî hukuka ait - o asırda büyük ihtilâfları mucip olan - birtakım mes'eleler hakkında sarîh ve kat'î hükümleri ihtiva eden bir *Mecelle* (Code) vücade getirterek bütün imparatorluk memleketlerinde tatbikını emretti [60]. İmparatorluğun büyük kültür merkezlerinde kurulan medreseler, dinî jurisdiction için hükümetin muhtaç olduğu unsurları hazırlıyordu. Fakat bunun haricinde, devletin muhteif teşkilâtına ait layik bir jurisdiction da mevcuttu. Askerî maksatlarla imparatorluğun muayyen sahalarında yerleştirilmiş ve bu vazife mukabilinde kendilerinde bâzı hukukî imtiyazlar verilmiş olan birtakım Türk kabileleri arasında, hattâ türk köylerinde, medenî hukuk sahasında şer'î kanunlar'ın değil urf ve âdet hukuku'nun mer'î olduğu tabiidir. Hârzemşahlar'da layik jurisdiction'la meşgûl bir yüksek mahkeme bulunduğunu ve büyük rütbede bir türk kumandanının buna riyaset ettiğini biliyoruz ki, Selçuk devletinde ve ona vâris olan sair Türk devletlerinde de bu türlü müesseseler bulunduğu şüphesizdir. Celâleddin Hârzemşah'ın müverrihi *Nesevî*'nin sair islâm devletlerindeki mümasil müesseselere benzeterek *Divân-ül Mezâlim* diye izah etmek istediği bu mahkeme, Celâleddin'in ordusunda vazife görmekte idi. Maamafih, devlet merkezinde, ve hattâ büyük askerî merkezlerde bu cins müesseselerin mevcudiyeti kolayca tahmin edilebilir. Bu mahkemelerin urf ve âdet'e ve devletin urfi kanunları'na göre hükümler verdiği de pek tabiidir. XIII üncü asırdan başlayarak muhtelif türk devletlerinde gördüğümüz *ordu kadılığı*, her hâlde bu eski müessesenin islâmî bir renk almış devamından başka bir şey olmamalıdır. Bağdad'a ilk girdiği zaman, islâm hukukçularının kurdukları nazari amme hukuku sistemine tamamiyle mugayir ve devlet menfaatine uygun bir hattî hareket tâkibinden çekinmeyen *Tuğrul Bey*'den başlayarak, amme hukuku sahasında, Selçuk hükümdarlarının serbest bir *lejislâtif* faaliyet gösterdikleri kat'iyetle söylenebilir. Selçuklar'dan sonra, İslâm dinine en fazla riayetkâr sayılan türk hükümdarları bile, bu sâhada devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır. Türk emirlerinde hemen umumiyetle görülen bu *devletçilik* temayülünün muasırları olan birtakım din âlimleri ve o zihniyette bâzı tarih-

[60] Karl Süsseim, *Das Geschenk aus der Seldschukengeschichte*, Leiden 1909, P. 61-62, 69-71.

çiler tarafından şiddetle tenkit edildiğini görmekteyiz [61]. Selçuk idare an'anelerini devam ettiren türk devletlerinde bu müesseselerden her birinin - muhtelif âmiller tesiriyle - mâruz kaldığı değişiklikleri, mahallî ve yabancı tesirlerin derecesini, hülâsa içtimâî ve iktisadî zaruretler neticesindeki dahili tekâmüllerini burada en kısa şekilde izyaha imkân yoktur. Yalnız, Selçuk devresinde gördüğümüz bu umumî karakterlerin, vârislerinin hukukî hayatında da mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Ş XIX. Türk amme müesseseleri tarihinde, te'sirinin genişliği ve devamı itibariyle, Selçuk devrinden sonra en mühim safha, *Cengizliler* devridir. Yalnız ortazaman şark tarihi değil cihan tarihi bakımından da siyasi ve kültürel netiyeleri olan bu devrenin, türk enstitüsyonları tarihinde de bu kadar büyük ehemmiyeti olacağı kendiliğinden anlaşılır. Bu, yıkıcı ve geçici bir istiyâlâ değil, Asya'nın XII inci asır sonundaki anarşik vaziyetini düzelterek yalnız Asya'ya değil Orta-Avrupa ve Balkanlar'a kadar Eurasia'ya da sağlam bir nizam veren siyasi ve askerî bir fütihat devresidir. XIII üncü asır sonlarında birbirleriyle muhasım büyük imparatorluklara ayrılmış ve merkezîyetini kaybetmiş olan bu kuvvet, hâkim olduğu sâhalarda büyük bir teşkilât kudreti göstermiş, mükemmel işleyen siyasi ve idarî müesseseler kurmuştur. Birbirinden çok farklı sâhalarda, birbirinden tamamiyle farklı büyük kültür daireleri içinde, ve büsbütün değişik içtimâî ve iktisadî şartlar altında tekâmül eden bu muhtelif şübeler, aynı merkezîyetçi imparatorluk'tan ayrılmış parçalar olduğu için, bunların amme müesseselerinde ve onları doğuran hukukî telâkkilerde — bilhassa başlangıçta — derin bir benzerlik hattâ ayniyet göze çarpar; hakimiyet telâkkisinde ve senbôlleri'nde, rütbe ve memuriyet isimleri'nde, devletin lejislâtif organlarının tanzimi'nde, siyasi hukuk'a ait mes'elelerde, idarî ve askerî teşkilât'ta, mâlî lejislasyon'da bunu açıkça görürüz: *Kurultay*, *Yargu* mahkemeleri, *devlet postaları*, *şansölli* hususiyetleri, Cengiz'in ve ona halef olan büyük hanların hukukî

[61] Râvendî, *Aynı eser* S. 381-382. XIV ncü asırda şeriat ahkâmına riayetle maruf olan - türk aslından - Melik Nuizzüddin Hüseyin Kert'in Herat'ta birçok gayri-şerî kanunlar koyduğunu ve onlardan bir kısmının XV inci asır sonunda bile hâlâ devam ettiğini biliyoruz [Dawlatshâh, *The Tadhkiratu' sh-Shu' arâ*, edited by E. Browne, 1991, P. 269]

te'sisatı ve hukukî mahiyetteki hükümleri (yâni *Yasa ve Bilig*), vergiler, içtimai ve siyasi *hiérarhie*'yi tanzim eden kaideler, birbirinden farksızdır [62]. Eski *Uygur* ve *Karahatay* hukukî an'aneleri'yle, — kısmen türk kabiiyle urfleriyle müşterek — göçebe mogul urf ve âdetlerinin Uzak-Şark ve Yakın-Şark kültür dairelerinden — yâni budist ve islâm kültürlerinden — alınmış unsurlarla imtizacından hasıl olan bu *complexus*'de, bu devrin bütün kültürel hayatında olduğu gibi, en büyük mevki eski türk hukukî an'aneleri'ne aittir [63]; Maamafih, bu budist ve islâm te'sirlerinin de yine Türkler vasıtasıyla olduğu malûmdur. Prof. P. Pelliot, daha bu ilk devirde bile, birçok ıstılahların türkçe olmasından dolayı, *türkçe*'yi imparatorluğun enternasyonal dili addediyor [64]; biz bu mütâleayı, büyük bir kısım hukukî ıstıhlara da teşmil ederek, fikirlerimizi yeni bir delil ile te'yid edebiliriz.

XIV. üncü asrın ilk yarısında, islâm kültürü sâhasındaki Cengizliler devletlerinde İslâmiyet artık hâkim din ve devlet dini imtiyazını kazanmıştır. Bilhassa, hükümet müesseseleri hakkında oldukça etraflı malûmata sahip olduğumuz *Altınordu* ve *ilâhî* imparatorluklarında, bu islâmlaşma'nın hukuk sahasındaki te'sirlerini tespit mümkündür: onlar, İslâmiyet devlet dini olmadan, hükümleri altında yaşayan muhtelif dinî cemaatlar gibi Müslümanları da dinî *jurisdiction*'larına tebaiyette serbest bırakmakla beraber, asıl büyük selâhiyeti urfî mahkemelere ve muhteli hükümet organları'na vermişlerdi; İslâmiyeti kabûlden sonra, kadılar ve kadı mahkemeleri eskisine nisbetle daha fazla bir ehmmiyet kazandı; şerîhat hükümlerine riayet deilmesi hakkında bâzı hükümdarlar tarafından daha ilk

[62] Bu muhtelif sûbelere âit tarihî kaynakların sathî bir tetkiki bile bunu gösterebilir. Şimdiye kadar bu devletlerden bâzılarının idari müesseseleri hakkında bâzı âlimlerin - meselâ, İlhâniler'e dair *D'Ohosson*'un, onların teşkilâtını aynen devam ettiren Celâyirlere dair *Hammer*'in, *Altınordu*'ya dair bilhassa *Berezin*'in birtakım hususî tetkikleri varsa da, bu muhtelif müesseselerin bütün cengizliler devletlerinde mükayeseli bir surette tetkikine girişilememiştir. Bâzı teferruat mes'elelerine dair yapılmış böyle mukayeseli küçük tetkikler ise, çok az ve ekseriyyetle çok sathidir.

[63] Bu hususta söylenecek pek çok şey varsa da, mekalemizin kadrosu buna âit en kısa izzâhata da müsaid değildir; yalnız Prof. W. Kotwicz'in şu mühim tetkikini ehemmiyetle tavsiye etmek isteriz: [*Formules initiales des documents mongols aux XIII et XIVe. ss, Rocznik Orjentalistyczny, Tom. X, Lwow 1934*].

[64] P. Pelliot, *T'oung pao*, Vol. XXVII, P. 191,208.

cülüslarında verilen emirler bu te'siri gösterir [65]. *Altınordu*'da, İslâmiyet İlhâniğler sâhasındakinden daha eski köklere malik olmakla beraber, hukukî sâhada daha az müessir olmuştur. Maamafih bütün bu gibi tezahürlere - ve meselâ *Yasa*'nın şamanî iytikadlarıyla âlâkadar bâzı hükümlerinin tatbik edilmesine - rağmen, bilhassa amme hukuku'na ait mes'elelerde *Yasa*'ya yâni devletin layik kanunları'na şiddetle riayet olunuyordu. Büyük lejislâtör Gazan, yine *Yasa* esaslarına ve selçuk idare an'aneleri'ne dayanarak birçok mühim teşkiğlât ve tensikat yapmıştı [66]. Adli idarede eskidenberi mevcut olduğunu aildiğimiz ikilik, bunlar zamanında da devam ediyordu: Hâzerm'de, İnan'da, Irak'ta kadıların şer'i mahkeme'lerinde başka, bir de layik mahiyette *Yargu* mahkemeleri bulunduğunu biliyoruz [67].

Bu devir amme müesseselerinin te'sirini, Cengizliler'in hâkimiyeti altında kalmış geniş sâhalarda ve yalnız XIV üncü asırda değil, XV inci ve hattâ daha sonraki asırlarda görmek kabildir: İlhâniğler'in varisi olan *Celâyirler*'in onların hükümet müesseselerini hemen aynen devam ettirdiklerini bildiğimiz gibi [68], Orta -

[65] Bilhâssa Gazan devrinde, kadıların ve şer'i mahkemelerin ehemmiyeti artmakla beraber, bunlar devletin sıkı bir kontrolü altına konmuştu. Vassâf ile Resid-ü d-Din'in kroniklerinde buna âit uzun tafsilâta tesadüf olunur.

[66] Başlıca bu zikrettiğimiz müverrihlerin kroniklerine istinaden D'Ohs on tarafından verilen mâlûmat, eldukca iyi bir hülâsadır [*Histoire des Mongolse*, Tom, IV. P. 370 - 477] Kuvvetli bir tahlil ile, Gazan'ın te'sisatında muhtelif kaynaklardan gelen tesirlerin derecesi ve men'şei kolaylıkla meydana çıkarılabilir.

[67] Defrémery et Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, Tom. III, P. II. Vaktiyle Goldziher'in de dikkat etmiş olduğu bu rivayeti tamamlayacak ve izzâh edecek daha bir takım tarihi kryitlara tesadüf olunur. *Yargu* ve *Yargucular* hakkında yakında hususi bir tetkik neşredeceğimiz cihetle burada hattâ kısaca izzâhata girişmek istemiyoruz. *Yargu* kelimesine XIV-XV nci asırlar türk ve İnan sâirlerinin eserlerinde tesadüf ediyoruz; İbn Muhanâ *yargucu* kelimesini «hâkim, kadı» diye tercüme etmekte ise de, bunun, urfi kanunlara göre hüküm veren bir hâkim olduğu sarıhdır. Bağdad'da (1357 - 758 H.) yılına âit bir cami kitâbesi, Şer'i kaza ile *Yargucuların* kazasını sarahaten ayırmak suretiyle bunu te'yit ediyor [L. Massignon, *Mission en Mésopotaimie*, II, Le Caire 1912, P. 15]. *Yargu* divanının ve *Yarguculuğun* XVI nci asra kadar hattâ daha sonra - Cengizler devletlerinde ve vârislerinde devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu kelime hakkında M. Quatremter'in izzahatı mühim degildir [*Histoire des Mongols de la Perse*, Paris 1832. P. 122]

[68] Tarihi kaynaklardan başka, Hammer'in - ekseriyetle yalnız olarak - bâzı parçalarını tercüme ettiği [*Geschichte der Goldenen Horde*, Pesth 1840, S. 463 - 516] meşhur bir eser, Muhamed Hinduşâh'ın *Düstür al - Kâtib fi ta'yîn at - Mcerâtib* adlı resmi münşeat mecmuası, Celâyirler devri teşkilâtını - hattâ ona örnek olan İlhâni teşkilâtının son nafhasını - anlamak için birinci derecede mühim

Anadolu'da XIV üncü asırda İlhâniğlerin idarî ve mali sistemlerinin devam ettiğini de, Sivas sultanı Kadı Burhaneddin'in teolojik zihniyetiyle buna karşı bir aksül'amel yapmak istemesinden anlıyoruz [69]; fakat buna rağmen, XV inci asır ortasında Anadolu'da İlhâhi devri vergi sistemi'nin halâ devam ettiğini gösteren vesiykalar vardır [70]. Bilhassa *Ortaasya'da, Altınordu'da, Kırım ve Kazan* hanlıklarında, *Şeyhbânîler'de* ve Ortaasya'nın daha muahhar siyasî teşekküllerinde, bu te'siri son asırlara kadar müşahede etmek kabildir. *Timur İmparatorluğu*, muhtelif bakımlardan, Cengizliler'in şamanî an'anelerine karşı İslâmiyet'in bir aksül'amelî mahiyetinde görünmekle beraber, amme enstitüsyonları itibariyle, bu kadro haricine çıkamamış, Cengiz Yasa'nın âdeta kutsî mahiyetini kabule mecbur olmuştur. Timur'un *Tüzükât*'ında, çok sarîh islâmî temayüllerle beraber, Yasa'nın ruhu hâkimdir. Timuriler, Şahrüh zamanında başlıyan Yasa aleyhdarlığı'na ve islâm te'sirlerinin mütemadî artmasına rağmen, XVI nci asırda bile onun nüfuzundan kurtulamamışlardır [71]: Babûr'le başlıyan *Hind Timurileri*'nin teşkilâtından bile bunun izlerini görmek kabildir. Celâyirler'e halef olan *Kara Koyunlular*'la *Ak-Koyunlular*'da, hatta *Safevî* devletinin ilk teşkilâtında, bu müesseselerin vakiyeleri kolaylıkla bulunabilir. Doğrudan doğruya Cengizliler'in hâkimiyeti altına gir-

bir kaynaktır. Onun sathî bir tetkiki bile yukarkî mütalâmamızı isbata kâfidir. Avrupa'da müteaddit nüshaları bulunan bu yazmanın İstanbul'da da nüshaları vardır [meselâ: Esad Efendi Kütüphanesi, No. 3346 da]. XIV — XV nci asır Mısır menbaları da İlhânlılar ve Celâyirler teşkilâtı hakkında mühim malûmatı ihtiva eder.

[69] Aziz b. Ardşir Astarâbâdî, *Bezm-ü-Rezm*, İstanbul 1928, S 223. Müellif, Kadı Burhaneddin'in cülûsundan bahsederken, onun şeriat hükümlerine uymıyan hor bid'atî. yâni Mogollar'dan kalma nizamları ve *Yargu*'yu kaldırdığını söylüyor.

[70] Halil Ethem, *Karaman oğulları hakkında vesâik-ı mahkûme*, Tarih-i Osmsnî Encümeni Mecmuası, Sayı 14 [Niğde'de Karaman Oğulları'ndan Pir Ahmed ve Kasım Beyler namına 874 tarihli bir kitabe, bunu göstermektedir].

[71] Şahrüh, bir mektubunda, babasının Cengiz kaidelerini ve *Yargu*'yu kaldırdığını söylese de [bu mektubun farsca metni: E. Blochet'in *Introduction à l'histoire des Mongols*, P. 249-251 adlı eserindedir; tercümesi: Milli Tetebüb'ler Mecmuası Sayı 5, S. 357], bir takım islâm âlimlerinin Timur'u *Yasa*'ya kıymet verdihinden dolayı tekfir ettiklerini de unutmamalıdır [İbn Arabşah, ya *Acâib-al-Makdûr*, S. 212]. Herat'ta Şahrüh'un -babasından çok daha kuvvetli- *Yasa* aleyhdarlığına rağmen Semerkand'de Uluğ Behîn, hiç olmazsa askerî işlerde, Cengiz kanunlarına ittib aettiğini görüyoruz [W. Barthold, *Ortaasya türk tarihi hakkında dersler*, S; 205].

memiş olan Suriye - Mısır Memlûk İmparatorluğu ile XIV üncü asır Hindistan türk devletlerinde bu te'sir o kadar çok göze çarpmaz [72].

Cngizliler devrinin ve bilhassa *Altınordu* müesseselerinin en büyük te'siri, Moskof devleti üzerinde kendini göstermiştir. Yukarda Avarlar'dan başlayarak muhtelif Türk şubelerinin rus kültürü üzerindeki tesirinden bahsetmiştik [§XII]. Altınordu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, bu te'sirin büsbütün arttığı, hemen umumiyetle kabûl edilmiştir: *Vernadski*'ye göre «Moskoflar'daki hâkimiyet telâkkisi askeri sistem, posta, vergi sistemi, idare sisteminin başlıca anâsırı» hep bu devirden kalmaz [73]. *F. Lot* gibi bâzı tarihçilerin bu nüfuz dairesini daha dar göstermelerine rağmen [74], idari ve malî teşkilât üzerindeki bu derin te'sirden, *Rambaud*'dan *A. Eck*'e kadar birçok eski ve yeni müellifler, ısrarla bahsetmektedirler [75]. *N. İorga*, mogul hâkimiyetinin Ruslara yeni bir imparatorluk mefhumu getirdiğine inanıyor [76]. Yine aynı tarihçi, *Moldavya*'daki gümrü sistemi'nin yine Mogollardan iktibas edilmiş olduğunu zikrederken, Altınordu müesseselerinin mükemmelliği'ni açıkça söylemektedir [77]. Şu son senelerde yapılan arkeoloji ve tarih tetkikleriyle ortazaman Cenub-Şarkı Avrupa tarihindeki siyasi ve kültürel rolünün ehemmiyeti hergün daha iyi öğrenilen Altınordu İmparatorluğu, yukarıki iyzahtan çok iyi anlaşılıyor ki, hukukî müesseseleri vasıtasıyla de Moskof devletinin teşkilâtı üzerinde müessir olmuştur. Altınordu devletini iptidai bir barbar cemiyeti gibi telâkki eden *E. Bolchet*'nin nekadar aldandığı bu delillerle büsbütün meydana çıkıyor [78]. *Joseph Karst*'in son tetkiklerine göre, Cengizliler müesseselerinin

[72] Buna rağmen Mısır'da ve Hind'de Cengizliler te'sirinin büsbütün yok olduğu zannına düşmemelidir. Bilhassa Memlûkler'de, bu te'sir - muhtelif âmiller dolayısıyla Hind'dekinden dahd fazla olmuştur.

[73] *Laszlo Ràsonyi*. *Contribution à l'histoire des premieres cristallisation d'Etat des Roumains*, l'origine des Bassaraba. *Arcehivum Europae Centro - Orientalis*, Tome I, 1935, P. 242.

[74] *Ferdinand Lot*, *Les invasions barbares*, II, Paris 1937, P. 29.

[75] *A. Rambaud*, *Histoire de la Russie*, 7 ème ed., 1918, P. 138 - 147; *Alexandre Eck*, *Le Moyen Âge russe*, Paris 1933, P. 344.

[76] *N. İorga*, *Cinq Conferanees sur le Sud - Est de l'Europe*, Paris 1924. P. 54 - 47.

[77] *N. İorga*. *Le Caractère commun des institutions du Sud - Est de l'Europe*, Paris 1929, P. 96 - 97

[78] *E. Blochet*, yukarda adı geçen eser, P. 217.

— uzun müddet onların hâkimiyeti altında kalan — *Gürcüler*'in hukukî müesseseleri üzerinde de — kısmen doğrudan doğruya, kısmen *Safevîler* vasıtasıyla — kuvvetli izler bıraktığını ilâve edecek olursak [79], bu devrenin türk amme hukuku tarihindeki müstesna ehemmiyeti büsbütün tebarüz eder.

§ XX. Ortaazaman türk müesseseleri tarihinin son safhasını *Osmanlı devri* teşkil eder. Fakat zaten lüzumundan fazla uzayan maruzatımı daha uzatmamak için, mevzuumu burada kesiyorum. Osmanlı müesseselerinin, menşe'lerinden İstanbul fethine kadar geçirdikleri tekâmül safhaları hakkında vaktiyle hususî bir analitik araştırma neşretmiş olduğum için, burada aynı mevzuun velev hülâsaten tekrarını zait buluyorum. Anadolu Selçuk saltanatının idarî an'aneleri'ne vâris olarak, İlhaniler ve Memlûkler İmparatorlukları müesseselerinin de tesirleri altında çok muntazm bir hükûmet makinesi vücade getiren bu türk imparatorluğu, XV inci asırda Avrupa'nın ilk *mutlakıyyetçi devlet* tipi teşkil etmiş, ve yeni zaman tarihinin siyasî tekâmül bakımından bir fârikasını teşkil eden bu rejimin Avrupa'da ilk örneği olmuştur. Son zamanlarda bâzı avrupa mektep kitaplarına kadar giren bu görüş tarzı [80], mutlakıyyetçi devlet rejiminin ilk örneğini, *Paleologlar* devrinde tamamiyle feodâl air mahiyet almış ve merkezîyetçiliğini kaybetmiş, XIV-XV inci asır Bizans İmparatorluğu'nda aramaktan elbette daha mantıkiydir; ve tarihi realiteye uygundur.

Ortaazaman Türkleri'nin bu suretle yeni zaman Avrupa'sına mutlakıyyetçi devlet rejiminin ilk örneğini vermeleri, Türkler'de amme hukuku'nun ve siyasî kültür'ün sür'atli inkişafını göstermek itibariyle çok bâriz bir üstünlük ifade eder. Daha protoistorik devirlerde beşeriyetin ilk siyasî teşekkül kadrolarını yaratmak suretiyle amme hukuku nun vâzıı oldukları etendoloji tetkikleriyle anlaşılan Türkler'in, ortaazaman'da, İslâm dini dairesine girdikten sonra bile dini islâm hukukunun devlet otoritesine serbest bir faaliyet tanımayan dar ve geri nazariyelerine rağmen böyle ileri bir siyasî tekâmül derecesine

[79] Joseph Karst, *Code géorgien du Roi Vakhtang VI*. Strasborg 1934.

[80] M. Lhériter, *L'histoire byzantine dans les manuels français*, Bulletin du Comité international des Scinces historiques, No 9, 1930, P. 687 — N. İorga, *Y-a-t-il eu moyen - âge byzantin*, Bulletin de la Section historique de l'Académie romaine, Tom XIII, P 9 — N. İorga, *Essai de synthese de l'histoire de l'humanité*, I, P. 560

yükselmelerini, hayretle karşılamamak ıycap eder; çünkü, çok realist olan bu devlet kurucutar, yukardanberi sıraladığımız delillere anlaşılmıştır ki, samimi müslüman olmakla beraber, devletin otoritesi yâni ammenin menfaati mevzuubahsolduğu zaman, islâm hukukçularının hayâli sistemlerine aslâ kıymet vermemişler, ve çok eski hukuki an'anelerine göre, serbest bir *législation* faaliyeti göstererek aşağı ortazaman'ın en büyük imparatorluklarını kurmuşlardır. Ortazaman Türk'leri'nin bu devlet kuruculuk sıfatlarının atalardan gelen bir kabiliyet olduğunu protoistorik deliller te'yitten sonra, sözümü bitirmek için bunun ortazaman'dan bugüne kadar nasıl devam ettiğini de en kat'i bir delil ile göstermek isterim; bu suretle hâlimazi ile izzah eden *génétique* metod gibi maziyi hâl ile izzah eden *retrospectif* metod'un da doğruluğu anlaşılacaktır: İşte Türk'ün devlet kuruculuk seciyesinin en büyük mümessili olan Atatürk, işte onnn kurduğı yeni Türkiye Cumhuriyeti! Bu *Büyük Yaratıcı'nın* ve yarattığı *Büyük Eser'in* karşısında, her türk ve her insan gibi, sonsuz bir sevgi ve saygı ile eğilirim,